

307ՈՒԱՃՆԵՐ

3ԱԿՈՔ

ՄԱՐԹԱԵԱՆ

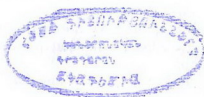

008(479,25)

ՅԱԿՈԲ ՄԱՐԹԱԵԱՆ

ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

Կապույտ
2917

2000
ԻՍԹԱՆԳՈՒԼ

Երկար ժամանակէ ի վեր կը փափաքէի գրքոյկի մը
վերածել ներքուն մտաւորական, պատմաբան, լեզուագէտ
Յակոբ Մարթաեանի բովանդակալից բազմաթիւ
յօդուածները, զորս Մարմարա-ի էջերէն կտրելով պահած
էի մասունքի նման:

Հայ մշակոյթի նուիրուած յօդուածներու այս գրքոյկը կը
ձօնենմ

Մօրեղբօրս՝

Ողբ. ՅԱԿՈԲ ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆԻ

(1895 Պոլսա - 1990 Իսթանպուլ)

յիշատակին

ԱՐԱՄ ԳԱՄՊՈՒՐԵԱՆ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՎԵՐԸՆՁԻՒՂՈՒՄԸ - 1715

Հայ մշակույթը, թէ՛ արեւելահայ, թէ՛ արեւմտահայ, 1500-1600ական թուականներուն բոլորած է իր խառն Դարերը ու գոյատեւել ջանացած է առաւելապէս վանքերու մէջ: Նշանաւոր վանքերու շարքին էր Բաղէշի արեւմտեան ծայրը, ինոցերով գետին եղերքը կառուցուած Ամրտօլի (Ամլորդի Յովհաննէս Մկրտիչի) «Համալսարանը» ուր կը դասախօսէր Բարսեղ Վանահայր, իր աշակերտներուն մէջ համբելով Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի (1678-1741) ու Գրիգոր Շիրվանցի (1669-1749) վարդապետները:

Երբ վանահայրը վախճանեցաւ 1705ին՝ այդ երկու վարդապետները, մին 27, միւսը 36 տարեկան, Ամրտօլէն հեռանալով միջոց մը վանքէ վանք թափառեցան, ի վերջոյ եկան ապաստանեցան Մշոյ Մուրատատուր Ս. Կարապետ վանքը: Վանահայր Կարապետ եպիսկոպոս սիրով ընդունեց զանոնք, սակայն քանի մը տարի վերջ, 1712ին, վախճանեցաւ ու աթոռը թողուց Գրիգոր Վրդ. Շիրվանցիին (ապագայ Գրիգոր Շղթայակիրը): Նոյն տարին Շիրվանցի Իսթանպուլ ղրկեց Կոլոտը, վանքի հաշուոյն նպաստահաւթում կատարելու համար:

Կոլոտ՝ տխուր լիճակի մէջ գտաւ Իսթանպուլի Հայ համայնքը: Ահագնական պարտքի տակ մնացած Երուսաղէմը Իսթանպուլի էր կապուած, Գումգաբուի պատրիարքարանի վարչութիւնը ու մատակարարութիւնը մեծահարուստ սեղանաւորներու ու «մահտեսի»ներու ձեռքն էր մնացած,

պատրիարք Յովհաննէս Գանձակեցի անճրկած էր, պարտամուրհակներ իրարու վրայ զիգուած էին: Երբ նպաստահաւաք Կոլոտ վարդապետ շփման մէջ մտաւ պատրիարքարանի վարչութեան հետ՝ սեղանաւոր մահտեսիները տեսան թէ այդ «Կոլոտ» (կարճահասակ) վարդապետը խելացի, խոհեմ, գործունեայ ձեռներէջ կրօնաւոր մըն էր: Որով կարճ խորհրդակցութենէ մը վերջ հոծ համակիրներու հետ Կոլոտի առաջարկեցին որ Իսթանպուլի պատրիարքութիւնը ընդունի: Կոլոտ, հակառակ սոսկ վարդապետ մը ըլլալուն ընդունեց ու Յովհաննէս Գանձակեցի հրաժարեցաւ: Սակայն պայման մըն ալ դրած էր. Կոլոտ Գրիգոր Վրդ. Շիրվանցիի որպէս պատրիարք Երուսաղէմ զրկուիլը, ինչ որ ընդունուած էր:

Որով, յաջորդ օր, հին տոմարով 9 Սեպտեմբեր, Ուրբաթ 1715ին, 37 տարեկանին Բաղիշեցի Յովհաննէս Կոլոտ Վրդ. նստաւ Իսթանպուլի պատրիարքական աթոռը եւ հետեւեալ օր իր մատուցած Ս. Պատարագի ընթացքին որպէս Ս. Երուսաղէմի պատրիարք յիշատակեց Գրիգոր Շիրվանցի Վրդ.ին անունը: Կոլոտ պատրիարք իրեն հետ առնելով արքունի ճարտարապետ Կեսարացի մահտեսի Մելիտոն Արապօղլուն եւ անոր ընկերացող քանի մը աշխարհականներ, գնաց էտիրնէ ու Սուլթան Մահմուտ Ա.է վաւերացում ստացաւ նորընտիր երկու պատրիարքներուն համար: Տարիներ վերջ, 1726ին էր որ Գումգաբուի Մայր Եկեղեցւոյ մէջ Ս. Էջմիածնայ կաթողիկոս ընտրուող Կարապետ Եպս. Ուլնեցի՝ նոյն եկեղեցւոյ մէջ Եպիսկոպոս ձեռնադրեց Յովհաննէս Կոլոտ վարդապետ պատրիարքը:

Հիմնական վերընձիւղումի շրջան մը եղած է Բաղիշեցի Յովհաննէս Կոլոտի 25 ամեայ պատրիարքութեան շրջանը Իսթանպուլահայոց համար ու այդ թափը շարունակուած է դարաւերջէն ալ անդին, առաւելապէս եկեղեցիներու, վարժարաններու ու տպարաններու հիմնումի ձեւով: 1718ին Գումգաբուի Մայր Եկեղեցին կ'այրի ու յաջորդ տարի 70 օրուան մէջ կը վերաշինուի: Դարձեալ Կոլոտի օրով կը նորոգուին Սկիւտարի Ս. Կարապետ, Ս. Խաչ, Պալաթի Ս. Հրեշտակապետը, Սամաթիոյ Ս. Գէորգը, Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Օրթագիւղի Ս. Աստուածածինը: Կոլոտն է որ Սկիւտարի մէջ կը հիմնէ Իսթանպուլի առաջին հայ ընծայարանը ու Երուսաղէմականներու վանքը որ աւելի

վերջ ձեմարան եղաւ: Սկիւտարի դպրատան մէջ անձամբ դասախօսեց Կոլոտ պատրիարք, Խարբերդի Ղուկաս Վրդ.ի հետ: Կոլոտի աշակերտներէն էր Յակոբ Նալեան որ որպէս Կոլոտի յաջորդ, նստաւ պատրիարքական աթոռը: Սկիւտարի ընծայարանը Գումգափու փոխադրուեցաւ 1741ին, ուսուցիչ ունենալով Պաղտասար զպիրը:

Կոլոտի օրով Իսթանպուլի մէջ տպագրուեցան շուրջ 80 գիրք: Տպարանները բաղմացան - Աստուածատուր զպիրի որ յետոյ Արապեան տպարան եղաւ, Սարգիս զպիր, Մարտիրոս զպիր, Մատթէոս զպիր, բոլորն ալ տպարանապետ: Աւելցան երեք տպարան եւս, Բարսեղի, Յակոբի ու Աբրահամի տպարանները: Տպուած երկերուն մէջ երեւելի եղած են Սիմէոն Վրդ. Զուղայեցիի «Գիրք որ կոչի Քերականութիւն»ը (1725, Մարտիրոս զպրի տպարան), Պաղտասար զպրի երկնատոր «Պարզաբանութիւն Քերականութեան»ը (1736, տպարան Աստուածատուր զպրի եւ որդւոյն Յովհաննէսի): Տպուած միւս երկերէն յիշատակելի են հետեւեալները. Առաքել Սիւնեցիի «Աղամ Գիրք»ը (1721), Պաղտասար զպրի «Տաղարան Փոքրիկ»ը (1723), Յովհաննէս Թլկուրանցիի «Հրարածք»ը (1724), Երեմիա վրդ, եւ Սարգիս Եպս.ի «Բառագիրք Հայոց»ը (Բ. տպագր. ըլլալով, 1728), Կոլոտի աշակերտներուն «տաղարան»ը (1734) ու հին դասականներէն «Յաճախապատում», «Զենոք Գլակ», «Փաւստոս Բիւզանդ», զանազան «Աղօթագիրք»եր եւայլն:

Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի վախճանեցաւ հին տոմարով 13 Փետրուար 1741 Ուրբաթ, ու թաղուեցաւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ աւագ դրան հարաւային կողմը: Տապանաքարին վրայ որպէս առաջին տող կ'երեւի հետեւեալը. «Մառան շնորհաց, գանձ լուսաշաւիղ»:

Այն զարկը զոր Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք տուած էր Արեւմտահայոց վերելքին իր թափը չկորսնցուց անոր մահէն վերջ: Հոս մասնաւորապէս կ'ուզեմ յիշատակել իդական սեռէն Բրաբիոն Նօտար օրիորդը (1750-1835), քոյր՝ վերոյիշեալ Մատթէոս զպիրին, երկուքն ալ Պալաթցի: Մատթէոս թաղին Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին բակը տպարան մը հիմներ էր ու երկար տարիներ Մայր Դպրատան տպարանն ալ վարած էր: Բրաբիոն որ ինքզինքը կը կոչէ «Բրաբիոն չնչին դրագրուհի» Պալաթի մէջ իր եղբօր հետ «Մանկատուն Սրբոյ Խաչին» անուն մանկապարտէզ մըն էր բացած:

Բրաբրոն Իսթանպուլահայոց յականէ յանուանէ յիշուած առաջին մանկավարժութիւնն է, զարգացեալ եւ ուսեալ: Սա կէտին՝ յիշողութիւնը զիս կը տանի 1500 տարի դէպի ետ, 451 թուականը, երբ ուրիշ կանացի ու քաջարի դէմք մը, Զուիկ տիկին, կին՝ նահատակ Հմայեակ Մամիկոնեանի, որ Վարդանանց պատերազմի վաղորդայնին, սգանդորը սակայն ժրագլուխ, դաստիարակեց իր երեք որբ զաւակները, Վահան, Վասակ ու Արտաշէս Մամիկոնեանները: Պալաթցի Բրաբրոն Նօտար օրիորդը եղած է նաեւ նուրբ գրիչ ու շատ մաքուր գրով ձեռագիրներ է ընդօրինակած, օրինակ՝ Նիկիոյ Ա. Տիեզերական Ժողովին նախապատմութիւնը որ պէտք է գտնուի Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին գանձատունը (միջնադարեան հռչակաւոր մանրանկարիչ Սարգիս Պիծակի «Աւետարան»ն ալ Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին գանձատունը):

Յովհաննէս Կոլոտի դարուն կրթական ձեռնարկները լրացնելու համար պէտք է յիշել նաեւ Շնորհք Մկրտիչ Ամիրա Միրիճանեանը (1742-1800) որ 1790ին Գումգափուի Ֆըշըճի փողոցին մէջ առաջին Հայ Թաղային վարժարանն է հիմնած, «Լուսաւորչի Դպրոց»ը, ուսումնասէր Հայ աշակերտները ազատելով «խան»երու մէջ հաստատուած ուսուցիչ «պատուելի»ներէն: Մկրտիչ Ամիրա ի գնահատութիւն իր ձեռնարկներուն, Կաղզուանցի Զաքարիա պատրիարքէն ստացաւ «Շնորհք» մակդիրը, որպէս պատուանուն:

Հայ Մշակոյթի Օրուան առթիւ ցնցուղ մը ջուր Կոլոտ պատրիարքի գերեզմանին:

2 նոյեմբեր 1976

ԻՍԹԱՆԴՈՒԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻՆ ԾԼԱՐՉԱԿՈՒՄԸ

Ն. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆԻ ՄԱԽՈՒԱՆ 100ամեակին Առթիւ
(11 Դեկտեմբեր 1876 - 11 Դեկտեմբեր 1976)

Իսթանպուլի Հայերէնը սերած է 1265ին՝ արեւելահայ ու արեւմտահայ երկուքի բաժնուող Միջին Հայերէնին արեւմտահայ ճիւղէն: Մինչեւ 1850, որպէս գրական լեզու, ան եղած է գրաբարախառն եւ որպէս խօսից բարբառ՝ թրքախառն: Այս երկու խառնուրդներէն թէ՛ որպէս գրոց եւ թէ՛ որպէս խօսից բարբառ գտուիթիւն չահելու համար Իսթանպուլի Հայերէնը ունեցաւ երկու ոստումներ, մին՝ 1850-1855ին, երկրորդն ալ 1875-1880ական թուականներուն:

Արեւմտահայերէնի գազաթնակէտը կազմած է Դարասկիզբէն մինչեւ Ա. Աշխարհամարտի սկիզբը երկարող շրջանը, երբ որպէս լեզուական կառոյց, մեր Արեւմտահայերէնը գլեց անցաւ Արեւելահայերէնը: Աշուղ Զիւանիի որդին Գարեգին Լեւոնեան «Գեղարուեստ» անուն իր չքեղ պարբերականին մէջ (Բ. թիւ, էջ 99, Թիֆլիս 1908) մեղ ուղղեց իր գովքը սապէս. «Ռուսահայ աշխարհաբարը նուազ բանաստեղծական լեզու է քան արեւմտեան աշխարհիկ լեզուն կամ այդ երկուսի մայր՝ գրաբարը: Արեւելեան բարբառը չունի այն երաժշտութիւնը, այն գողտրիկ շնչաւանդութիւնը ինչ որ մեր Բոսֆօրի ափերի բանաստեղծների բերանումն է: Պէշիկթաշլեանի, Դուրեանի, Սիպիլի, Սիամանթոյի

քնարները այնքան քաղցրահունչիւն եւ դիւրեկան լինելուն մեծապէս նպաստում է լեզուն, յղիւած, ճկուն եւ արուեստոտ թրքահայ գրական լեզուն»։ Պէտք է հոս ճշդում մըն ալ աւելցնել ըսելով թէ Պէշիկթաշլեանի եւ Դուրեանի շրջանին՝ գրաբարի ազդեցութենէն ազատելով՝ զուտ աշխարհաբարի ապաւինող առաջին արեւմտահայ քերթողը Պետրոս Դուրեանն է եղած։

Հիմա, այսինքն շուրջ 1975էն ի վեր, երբ Իսթանպուլահայ գրականութիւնը վայրէջքի վրայ է պարտինք հակիրճ կերպով պատմագրել մեր արեւմտահայերէնի վերելքին վերոյիշեալ երկու ոստումները։ Այսօր առաջինը։

Իսթանպուլի Հայ համայնքը Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտի օրէն ասդին՝ ունեցաւ իր խօսքն ու գրոց արեւմտահայ բարբառները։ Սակայն մինչեւ ԺԹ. դարու առաջին կէսը, մամուլ, այսինքն լրագրական լեզու չունեցաւ ան։ Աբգար Դպիր 1567ին տպագրական մամուլը ներմուծեց Իսթանպուլ, սակայն պարբերական թերթ չհիմնեց։ Քաղաքին մէջ հրատարակուած անդրանիկ թերթը եղաւ 1832ին «Լրոյ Գիր Մեծի Տէրութեանն Օսմանեան», որ թարգմանութիւնն էր պաշտօնական «Թաղլիմի Վաքայի»ին։ Այդ անունը 1843ին փոխուեցաւ «Ճէրիտէի Հաւատիս»ի, 1847ին «Յայտարար Գիր Լրոյ»ի, քիչ վերջ ալ «Սուրհանդակ Բիւզանդիոնի»ի։ Ահա նմոյշ մը 1832ի անդրանիկ «Լրոյ Գիր»էն։

«Գօլեռա ցաւին հանդիպօղը մերկացնելով նախ կրակով լեցուն առթուելով (իւթիւով) իւթիւլէմիշ եղած երկու բրդեղէն ծածկոյթի մէջ կը պառկեցնեն, եւ հիւանդին մարմինը տաքցնող շփելու մէհլէմով ուժով եւ շատկէկ կը շփեն»։

1832-1851 տարիներու միջեւ Իսթանպուլի Հայ մտաւորականութիւնը առօրեայ Հայերէնի այս մակարդակին վրայ տապալկեցաւ։ Գրոց հրատարակութիւնն ալ կաղն ի կաղը հետեւեցաւ այլասերած «գրաբար»ին մինչեւ որ Փարիզ գտնուող Հոյլ մը Հայ երիտասարդներ - ի մասնաւորի Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան եւ Նիկողոս Պալեան - 1848ի Ֆրանսական յեղաշրջումէն ներշնչուած «Թագաւորութեան Հանրապետութեան փոխուիլն եւայլն» փորձեցին Իսթանպուլի գրական աշխարհաբարը հիմնովին մշակել։

Վերոյիշեալ երրորդութենէն Նիկողոս Պալեան արուեստագէտ մըն էր, Ռուսինեան բոցեռանդ եւ արմատական

յեղաշրջական մը, իսկ Օտեան՝ յառաջդիմասէր՝ սակայն շրջահայեաց եւ զուսպ, ծանրախոհ անձնաւորութիւն մը: Երբ այդ երիտասարդները Իսթանպուլ գալով սկսան գրական գետնի վրայ գործել՝ իրենց դէմ գտան խումբ մը պահպանողական-գրաբարեան «պատուելի»ները, գլխաւորութեամբ Յովհաննէս Տէրոյենցի: Պէտք է խոստովանիլ սակայն, թէ ամիրաներու խումբէն ամէնէն լուսամիտն էր Խասթէօյէն Մկրտիչ Ամիրա ձէղալիրլեան:

Ռուսինեան, ծնած՝ Կեսարիոյ էֆէնդէ աւանը 1819-ին, 1840-1850 տարիներուն Փարիզ բժշկութիւն ուսանելէ եւ 1848ի յեղափոխութիւնը տեսնելէ վերջ, 1851ին վերադարձաւ Իսթանպուլ ուր գտաւ Գրիգոր Օտեանը իր նոր հրատարակած մէկ գրքոյկով «Առաջարկութիւն Աշխարհաբար Լեզուի Վրա. Տ. Յակոբ Սրբազան Պատրիարքին Հրամանովը» (Վրա բառը առանց յի, 12 էջ, Կոստանդնուպօլիս, Միւհէնտիսեան տպարան, 1851: Ծանօթ. ունիմ հատ մը այդ գրքէն): Գրքոյկին առաջին էջի վերնագիրը կ'ըսէ. «Առաջարկութիւն Աշխարհաբար Լեզուն Կանոնաւորել եւ Հասարակաց Լեզու Ընելու Վրա» եւ նիւթը կ'ամփոփէ սապէս. «1. Հասարակաց լեզուի մը հարկաւորութիւնը, 2. Գրաբարին արդի վիճակը եւ հասարակաց լեզու ըլլալու անտեղութիւնները, 3. Աշխարհաբարին վիճակը եւ հասարակաց լեզու ըլլալու յարմարութիւնները, 4. Աշխարհաբարը հասարակաց լեզու ընթերելով քչիկ քչիկ գրաբարին մօտեցնելու նպատակը» (հասարակաց լեզու ասութիւնը միշտ նոտր գրերով տպուած): Երկը կը վերջանայ սա բառերով, «Այսպիսի յոյսերով միայն՝ մեր այս ազգասիրական եւ ուսումնասիրական առաջարկութիւնը կը դնենք ազգային լրութեանը առջեւ եւ խնդրելով իր քաղցր ակնարկութիւնը եւ ուսումնականներու անաչառ դատաստանը կը փափաքինք որ օր առաջ այսպիսի շահաւոր գործ մը գլուխ ելնէ ուրիշ ազգօգուտ ձեռնարկներու հետ»:

Այս խոհական եւ ողջմիտ առաջարկին, երկու տարի վերջ, կարծես լախտի հարուած մը իջեցուց Նահապետ Ռուսինեանի «Ուղղախօսութիւն Արդի Հայ Լեզուին, յօրինված՝ Ուսումնական խորհրդակցութեամբ»ը (120 էջ, Միւհէնտիսեան տպարան, 1853, հեղինակի անուն չկայ): Երկ մը որուն անմիջապէս «Ծռախօսութիւն» մակագրութեամբ տեսրով մը պատասխանեց Յովհաննէս Հիսարեան: Ռուսինեանի

«Ուսումնական խորհրդակից»ները եղած էին՝ Տիմոթէոս Թընկերեան (նախկին Մխիթարեան վրդ. որ թողած էր իր կարգը, Գրիգոր Օտեան, Նիկողոս Պալեան, Խաչատուր Պարտիզպանեան եւ Յարութիւն Սվաճեան: «Ուղղադրութիւն» պաշտպանողականը կը կազմէ իր առաջին էջի սա վարկածը ուր կ'ըսուի թէ (ուղղադրութիւն ուղղադրութեան եւ շեշտերուն) «Լեզու մը՝ որդիէ որդի աւանդութեամբ անցնելու ատեն, իր դարական ընթացքին մէջ մեծամեծ փոփոխութիւններ կրնայ կրէլ. որոնք ժամանակին պարագանէ՛րէն կախում ունէն: Ժամանակով լեզուի մը վրայ եղած փոփոխութիւններն են՝ նորահար գաղափարներու իմաստ յայտնող հընչման այլայլի՛լը, եւլն.: Երբեմն սա փոփոխութիւններն այնչափ մեծ էն՝ անցած ժամանակին երկարութեան համեմատութեամբը, որ եթէ լեզուի մը արդի վիճակը՝ նախկին վիճակին հետ բազդատովի, կը տեսլի որ մի եւ նոյն լեզուն՝ հին վիճակի մէջ ուրիշ՝ մըն է. նոր վիճակին մէջը ուրիշ: Այս ղէպը տեսված է Հայ, Յոյն, Հռոմացի եւայլն, լեզուներուն վրայ. եւ իւրաքանչիւրին գրաբառէն ծագած է իր աշխարհաբա՛ռը. ինչպէս Հայերէնէն՝ Արմէնէրէնը այսինք՝ արդի լեզուն, Հելլեներէն՝ Բուլղարն, Լատիներէնէն՝ Իտալէրէնն ու Ֆրանկէրէնը եւայլն»:

Գիրքը իր վերջաւորութեան երկար «Ապաբէական» (այսինքն «Այբուբենական») ցանկ մը ունի որ կարելի է ամփոփել սապէս. «Առաջին Մաս. Բառգիտութիւն» (8 գլուխ ... «անուն», «մականուն» (այսինքն՝ անական), «դերանուն», «պարանուն» (այսինքն՝ նախադրութիւն), «բայ», «մակբայ», «բառկայ» (այսինքն՝ շաղկապ), «ձայնարկ» (այսինքն՝ ձայնարկութիւն): Երկրորդ Մաս. «Բառկադմութիւն» (այսինքն՝ բառակազմութիւն, 7 գլուխ. «Տէր բայի», «Խնդիր բայի», «Մականուն-Անուն», «Ըստացօղ-Ըստացած», «Յարաբերօղ-Յարաբերած», «Ուղղախօսական Ձեւ», «Ուղղադրութիւն»):

Ուսումնական Խորհուրդի անդամ Ռուսինեանի «Ուղղախօսութիւն» անուն գրքին հրատարակութիւնը Իսթանպուլի Պատրիարքարանը ցնցեց ու երկը «սրբագրելու համար» յանձնաժողով մը կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէ բաղկացած. Ռուսինեան (որ Արտաքին գործոց Նախարար Ֆուատ փաշայի ընտանեկան բժիշկը ըլլալուն՝ գործով Հելլենական սահմանը մեկնեցաւ) Նիկողոս Պալեան, Խաչատուր Պարտիզպան եւ

Կարապետ Իւթիւճեան: Սակայն Ռուսինեանի բացակայութիւնը ջլատեց յանձնաժողովը որ ելքի մը չյանգած ցրուեցաւ: Բայց եւ այնպէս Պատրիարքարանը արգիլեց գրքին գործածութիւնը: Այդ յանձնախումբին ամէնէն բանիմաց, տիրական անձը եւ զսպողը անկասկած Կարապետ Իւթիւճեանն էր, նախապէս Եւրոպա ուսած, որ Փետրուար 1852ին Հիմներ էր Իսթանպուլահայ «Մասիս» թերթը, Հիմնադիրը այժմու գրական արեւմտահայերէնին:

«Ուղղախօսութիւն»էն տարի մը վերջ, 1854ին (ինչպէս նաեւ 1872ին) Ռուսինեան հրատարակեց իր «Տարեցոյց»ը ուր՝ Ֆրանսական յեղափոխութենէն ներշնչուելով յորիներ էր ամիսներու նոր անուններ, տարեգլուխը Մարտ ամսոյ գիշերահաւասարէն սկսեալ. գարնան ամիսներ՝ Բուսիմ, Ծաղկիմ, Մարգիմ, ամառուան ամիսներ՝ Լնձար, Պողար, Տօթար, աշնան ամիսներ՝ Կթօն, Թառնօն, Միգօն, ձմեռուան ամիսներ՝ Զիւնք, Սառնք, Մրրկք: Այս «Տարեցոյց»ն ալ արգիլուեցաւ Պատրիարքարանի կողմէ:

Ռուսինեան, որ «Զարթօնքի Սերունդ»ին յառաջապահ Նահատակը կը համարուի, միեւնոյն ատեն փրկիսոփայութեան դասախօսն էր Օսմանեան Բժշկական Վարժարանին: Այսօր մեր ձեռքը ունինք անոր արգասիքն ալ որ է հետեւեալ գիրքը. «Դասագիրք Փրկիսոփայութեան, հետեւողութեամբ լաւագոյն հեղինակաց ընտրողական դպրոցի, գրեց՝ Նահապետ Ռուսինեան, դասատու Փրկիսոփայութեան եւ Բժշկական Բարոյագիտութեան ի Կայսերական Բժշկական Համալսարանին Կ. Պոլսոյ եւ Թարգմանեց Ս. Էթմէքճեանի ֆրանսերէն բնագրէն, տպրագրեալ ծախիւք Մեծ. Յովհաննէս Կիւմիւլչեանի եւ վաճառելի ի նպաստ Արարատեան, Դպրոցասիրաց, Արեւելեան եւ Կիլիկեան Ընկերութեանց, Կոստանդուպոլիս, տպագրութիւն Յ. Գալաֆեան, 1879, Իդ. 184 էջ: Յառաջաբան՝ Գ. Օտեանի մէկ գիրը, «Ռուսինեան, 21 էջ, Ռուսինեանի նամակը 2 էջ» (հրատարակուած յետ մահու): Այս գիրքը ունի երկու աւագ բաժանում. Ա. Ներածութիւն, 1. Ստուգաբանութիւն, 2. Առարկայ, Սկզբունք, Նպատակ, 3. Սահման. Բ. 1. Յարաբերութիւններ, 2. Գիտութիւն եւ Արուեստ, 3. Բաժանում, Հոգեբանութիւն, Տրամաբանութիւն, Բարոյական Գեղագիտութիւն»:

Գրիգոր Օտեան իր գրութեան մէջ սապէս կ'ամփոփէ Ռու-

սինեանի ուղղութիւնը. «Նա քիչ կարդացեր չատ խորհրդածեր է, նաեւ Նա քիչ կարդացեր չատ գրեր է: Ընդհանուր սկզբունքներ ունէր որոնց յարեալ էր ինչպէս կը յարի մարդ իր հաւատքին: Իր միտքը ընդունակ էր միայն բացարձակն ըմբռնելու: Եթէ աշխարհաբար լեզուն կերպարանելով ուղղել միայն նպատակն ըլլար՝ ուղղախօսութեան, ազգային պիտոյքի մը պիտի պատասխանէր նա: Այլ խիղախ ձեռնարկութիւն մըն է նորոգելու ձեռնարկութիւնը: Լեզուն ժողովուրդին բերնին մէջ կը շինվի: Բնականի դէմ յանձնապատասխանութիւն է ելնել ինքնիրեն օրէնք մը շինել լեզուի եւ կարծել թէ ազգ մամբողջ այն օրէնքով պիտի վարվի»:

Բայց եւ այնպէս Ռուսինեան գեղեցիկ, ընդունելի եւ այսօր իսկ գործածուող բառեր ալ յօրինած է, ինչպէս՝ բազկաքոռ, քափստոց, կեղծամ, հովկուլ, քերթօն (այս բառին հետեւողութեամբ Կարապետ Իւթիւհեան ալ դարբնեց կտրօն) բառը: Ռուսինեանն էր որ Յակոբ Պալեանի հետ 1872ին Օրթագիւղի թատրոնին մէջ կը քաջալերէր տիար բառին գործածութիւնը փոխան պարոնի եւ Պալեան, իւրաքանչիւր տիարի համար, Օսմանեան ոսկի մը կը դրկէր բեմ, ու զերասաններու բերնէն փոխան մէկի, շարք մը տիար տիարներ կ'ելլէր:

Ռուսինեան առաջնակարգ ատենաբան մ'էր ու թարգմանիչ մը միաթամանակ: Իրմէ ունինք էմէ Մառթէնի «Մարց Դաստիարակութիւնը», Վիթթոր Հիւկոյի «Ռիւլ Պլաս» թատրերգութիւնը ու «Երբոր բացուին դռներն յուսոյ» երգը (Ֆ. Պերայի «Նորմանտիա» անուն քերթուածին հետեւողութեամբ): Երբ Վ. Հիւկո «Ռիւլ Պլաս»ի թարգմանութեան համար պայման դրաւ հեղինակի իրաւունքը ազգատներու բաժնելը՝ Ռուսինեան պատասխանեց թէ չահն ալ պիտի յատկացուի նոյն նպատակին:

Ռուսինեան դառնութեան մէջ անցուց իր վերջին օրերը: Մահէն ճիշդ 10 տարի առաջ Հոկտեմբեր 1866ին, Վոսփորի ամառանոցէն, էմիրկեանէն, կը գրէր Գրիգոր Օտեանի. «Ո՛ւր են այն օրերը որոնք գիշեր կ'ըլլային եւ այն գիշերները որ տիւ կ'ըլլային եւ զեռ մեր խօսքերը չէին սպառեր եւ զեռ մեր սրտերը չէին յագեանար: Այժմ դու կը հառաչես բարեկամ, ես կը հեծեծամ. գրէ՛ միշտ ինծի, կրկնէ՛ սաճախ հառաչանքդ. որպէս հեշտութիւնք կրկնութեամբ կը յապառին՝ նոյնպէս եւ թախծութիւնք կրկնութեամբ կը մեղմին:

Ռուսինեան իր կեանքը փակեց Պէյօղլու, Հարպիյէի զէմի իր տունը ուղեղային արիւնախոռոմով: Յուդարկաւորութեան նախագահեց եւ դամբանական խօսեցաւ Ներսէս Պատրիարք: Տօքթ. Վահրամ Թորգոմեան «Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1902 - 1903ի թիւերուն մէջ կենսագրեց Հայ Լեզուի այս բոցեռանդ դրօշակիրին փոթորկալից ապրումները: Հարիւրամեակի յարգանքներ մեղմէ:

12 Դեկտեմբեր 1976

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԴԻՐՔԸ ՈՒ ԱԻԱԳ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Լեզուահամարի վերջին վիճակագրութիւններու համաձայն՝ երկրիս վրայ խօսուած կամ խօսուող ծանօթ լեզուներու թիւը 2796 է:

«Աւագ» լեզու կը կոչուին անոնք, որոնք այսօր որպէս մայրենի լեզու կը խօսուին առնուադն 1 միլիոն հոգիի կողմէ: Այս մակարդակին վրայ գտնուող լեզուներու թիւն է 156, գլխաւորութեամբ Զինարէնի, զոր կը խօսի 750 միլիոն ժողովուրդ: Հայերէնը, 4 միլիոնով կը գրաւէ 78րդ կարգը: Աւագ լեզուներէն առաջին 12ը կը կոչուին «Համաշխարհային» լեզու, հետեւեալ կարգով.- Զինարէն 750 միլիոն, Անգլերէն 300 միլիոն, Ռուսերէն 200 միլիոն, Սպաներէն 200 միլիոն, Հինտուերէն 180 միլիոն, Պենկալերէն 110 միլիոն, Արաբերէն 100 միլիոն, Ճափոներէն 100 միլիոն, Գերմաներէն 100 միլիոն, Փորթուկալերէն 100 միլիոն, Ֆրանսերէն 75 միլիոն, Իտալերէն 60 միլիոն: Մնացեալները կ'աստիճանաւորուին 50 եւ 1 միլիոնի միջեւ:

Այս 2796 լեզուներէն քիչեր կարողացած են դարերու ընթացքին «Քաղակրթական լեզու»ի, «կրօնական լեզու»ի, «Գրական լեզու»ի, «պետական լեզու»ի մակարդակին բարձրանալ: Լեզուական վերջին քարտէսներէն մին քաղաքակրթական լեզուներու թիւը կը սահմանափակէ 60ի, որոնցմէ մին է Հայերէնը: Քաղակրթական լեզուներէն

շատեր, տեղ տեղ ալ ոչ-քաղաքակրթականներ, այսօր բար-
ճրացած են պետական լեզուի մակարդակին: Հայերէնն ալ
պետական լեզու եղած է թէ՛ անցեալի մէջ, եւ թէ՛ ներկայիս:
Իւրայայտուկ ուրոյն գիր ունենալով հանդերձ, այդ ուրոյն
գիրերը կիրարկող լեզուներու թիւը շատ սահմանափակ է:
Մարդկային պատմութեան ընթացքին գործածուած
այբուբենական ու գրութեանական դրութիւններու թիւը չուրջ
175 է. ասոնց մայր տիպարներուն թիւն ալ 50ը չ'անցնիր:
Գրական լեզու կոչուելու համար սեփական գիրը պայման
չէ: Կան նախնական լեզուներ, որոնց համար գիր է
հնարուած, սակայն անոնք գրական լեզու չեն կարողացած
ըլլալ: Կան լեզուներ ալ, որոնց գիրը տարբեր շարքերէ է
փոխ առնուած եւ սակայն գրական լեզու են հանդիսացած,
ինչպէս այսօրուան եւրոպական լեզուները: Հայերէնը թէ՛
սեփական գիր ունի եւ թէ՛ եղած է գրական լեզու:

Լեզուահամարի 2796 լեզուները կարելի եղած է 26
լեզուական ընտանիքի կամ լեզուախումբի մէջ մէկտեղել
ու դասակարգել. կան մի քանի լեզուներ, որոնք խմբաւորումի
մէջ չեն մտած, ուրոյն են: Հայերէնը կը պատկանի Հնդեւրո-
պական ընտանիքին, որ կը բաժնուի արեւելեան «սարէմ»
ու արեւմտեան «քէնթում» ճիւղերուն. այս բառերը մին
սով, միւսը քով 100 կը նշանակեն: Հայերէնը՝ Հնդկերէնի,
Իրաներէնի, Պալթիկ լեզուներու, Սլաւերէնի ու Ալպաներէնի
հետ կը պատկանի «Սաթէմ» ճիւղին, որոնք արեւմտեան
ֆին տեղ ու կը գործածեն. օրինակ, Յունարէն քարտիս, Լատին
քարտիս սակայն Հայերէն սիրտ, Ռուսերէն սերտա:

Լեզուական ընտանիք կը կազմեն այն լեզուները, որոնք
հասարակաց արմատ մայր լեզուէ մը սերած են եւ որոնց
բաղդատական քերականութիւնը կարելի եղած է վերակազմել
բոլոր մանրամասնութիւններով:

Ռուսական Հայերէնի բաղդատական բառագիտութիւնը
ուսումնասիրեց Հայերի Հիւլլման գերմանացին 1875-1897
տարիներուն ու ճշգեց Հայերէնի Հնդեւրոպական ընտանիքին
պատկանիլը: Դարձեալ Հնդեւրոպական գետնի վրայ անոր
բաղդատական քերականութիւնը գրեց Ֆրանսացի Անթուան
Մէյյէ 1903ին: Հրաշեայ Աճառեան աշակերտեց այս երկու
վարպետներուն: Կիլիկեան Հայերէնի քերականութիւնը
գրած է Եօզէֆ Քարսթ գերմանացին 1901ին:

Լեզուները կրնան բոլորած ըլլալ Դասական, Միջին ու

Արդի շրջաններ: Հայերէնը տէրն է այդպիսի բաժանումներու: Նախաքրիստոնէական շրջաններէ ցայսօր ցուցադրուած է Դասական գրաբար, Միջին Հայերէն, Ռամկօրէն, արեւելեան ու արեւմտեան աշխարհաբար, Գաւառականներ ու զանազան խօսից բարբառներ:

Հնդեւրոպական լեզուներու մէջ բառին արմատը կը թեքի. օրինակ, Դասական Հայերէն. ուղղական հայր, սեռական-տրական հօր. ուղղական քոյր, սեռական - տրական քեռ, գործիական քեր. ուղղական տէր, սեռական- տրական տեառն, գործիական տէրամբ. ուղղական գել (աշխարհաբար՝ գիւղ) սեռական-տրական գելջ, գործիական գիւղիւ: Թեքող կամ հոլովական կոչուող լեզուները որպէս ստորաբաժանում ունին համադրական, վերլուծական, կարգափոխական ու նմանատիպ կոչուող տիպարները. չարադրական տեսակէտէ ալ կրնան ըլլալ գծակերպ ու կուտակող: Որպէս համադրականի տիպար, Դասական Հայերէն՝ մէկ բառով երթարձ, սակայն աշխարհաբարի մէջ երկու բառով պիտի երթամ: Շարադրական տեսակէտէ գծակերպի օրինակ՝ Դասական Հայերէն գիտիցե՛ս, երբ գայցէ հայր իմ, սակայն աշխարհաբարի մէջ, թրքերէնի հետեւողութեամբ կուտակող՝ ձօրս երբ գալը գիտե՛ս. ասոր գծակերպ օղակաւորումը պիտի ըլլար՝ Գիտե՛ս թէ հայրս երբ պիտի գայ: Հայերէնը բառերու չարայարական կարգին մէջ ազատութիւն կը վայելէ ու կարգափոխական է. օրինակ՝ Դասական Հայերէն՝ Պետրոս սպանած է զՊաւղոս: Կրնանք զՊաւղոս սպանած է Պետրոս ալ ըսել ի հարկին. բայց այսպէս թէ այնպէս, սպաննողը Պետրոսն է, սպաննուողն ալ Պօղոս: Եւրոպական արդի լեզուներ կարող չեն այս կարգափոխութիւնը կատարելու:

Ամփոփուելու համար այս բոլորը, աշխարհի 2796 լեզուներու մէջէն Դասական Հայերէնը կը յատկանշուի որպէս հոլովական Հնդեւրոպական ընտանիքին համադրական, կարգափոխական, գծակերպ հատուածին ուրոյն մէկ ճիւղը, որպէս դասական հնութեան մը տէր լեզու, որպէս քաղաքակրթական լեզու, որպէս սեփական այբուբենի տէր լեզու, որպէս գրական լեզու, որպէս պետական լեզու եւ որպէս Հայ Առաքելական Եկեղեցիին պաշտօնական լեզուն:

2 Հոկտեմբեր 1976

Հաշիմյան
2917

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՈՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏԸ

Ամառ օր մը Պիւլիւքտէրէի Ս. Հռիփսիմէ Եկեղեցին էի, Վարդապետի տօնակատարութեան մասնակցելու: Խուռն բաղմոլթիւն կար: Տիկնանց նստարաններու կարգին վրայ, ատեանի միջանցքին կից՝ շնորհալի երեւոյթով տիկին մէջը նստեր լայն գլխարկով մը:

Միջոց մը վերջ երբ սարկաւագը «Ալելուիա, օրթի»» քարոզը տուաւ, սովորական եղանակով ներկաներու մեծամասնութիւնը ոտքի կանգնեցան, մէկ մասն ալ նստած մնաց, որոնց մէջ էր նաեւ վերոյիշեալ տիկինը: Տէր-Հայրը, մօտ ըլլալուն համար, նշմարեց այդ ակնբախ սխալը ու խռպոտ ձայնով անպատշաճօրէն ազդարարեց այդ տիկնոջ, «Ոտքի ելէք, տիկին»: Տիկինը ամօթահար, ոտքի ելաւ անմիջապէս եւ այդ դիրքով անշարժ կանգուն մնաց մինչեւ արարողութեանց աւարտը, զգուշացաւ զէմքն ալ ժողովուրդին ցուցնելէ:

Դառնօրէն խորհեցայ. տիկինը հարկաւ տաներէց ունէր, որոնք միայն Ծնունդ ու Զատիկ տունը կ'այցելէին: Սուրճ մը կ'առնէին ու դրամ կը գրպանէին: Արդեօք պատեհութիւն չէի՞ն ունեցեր իրենց ծուխին կրօնական գիտութեան փրանքներ բաշխելու, արարողութիւններուն հետեւելու կանոն ու սովորութիւնները ծանօթացնելու:

Տաներէցին ըսելիքը սա էր. «աղջիկս, երբ սարկաւագը մէկ ձեռքը մօմ, միւս ձեռքը բուրլառ «ալելուիա, օրթի» քարոզը տայ՝ (հոս «քարոզ» հրահանգ ըսել է) պէտք է ոտքի

կանգնիլ, որովհետեւ օրթի, յունարէն, «ուղիղ, ուղիղ կանգնիլ» ի մասսաւ կը կրէ: «Այդ հրահանգը կը տրուի միայն Աւետարան, այսինքն Տիրոջ խօսքը կարդացուելու ատեն, երբ Աւետարանին երկու քովն ալ մոմակալ բռնող երկու զպիրներ կը գտնուին: Մարգարէական գրքեր ու Պօղոս Առաքեալի թուղթերը կարդացուելու ատեն այդ հրահանգը չի տրուիր, մոմակալ ալ չի գտնուիր եւ ժողովուրդը կրնայ նստած մնալ: Երբ Աւետարան կարդացուի, այդ քարոզէն վերջ քահանան կը ճշդէ այն Աւետարանը, որմէ մաս մը պիտի կարդացուի ու քիչ վերջ սարկաւազը պրօսթումէ քարոզը կուտայ որ ըսել է «ուշ դնենք, ուշադրութիւն ընենք» (յունարէն, այսօրուան հնչումով փրօսթումէն ուշադիր ըլլանք, պատարագ պահլաւերէն զոհ, զոհաբերում, ալեխիա յունարէնի ճամբով եբրայեցերէն փառաբանութիւն Տիրոջ):

Դիտելի է որ եկեղեցական արարողութեան հետեւողներ ուրիշ սխալներ ալ կ'ընեն. Օրինակ վերաբերումի ատեն անձեր մէկ անգամ չէ, շատ անգամ, ինծի սխալ զիրքով (ուղիղը՝ ոչ թէ ձախէն աջ, այլ աջէն ձախ) փոխանակ «Քրիստոս մեր մէջ յայտնեցաւ» ըսելու, «Քրիստոս յարեալ է մեռելոց» ըսած են, հակառակ որ այդ օր Զատիկ չէր: Ուրիշներ՝ յաճախ երբ դասին մէջ զպրապետ, զպիրներ ու երգեցիկ մանուկներ ծնրադրած են ու հեռուէն անոնց գլուխներն իսկ չ'երեւիր եւ նստածի զիրքը կը ներշնչեն դիտողին ժողովուրդէն շատեր կը նստին, փոխանակ ծնրադրելու կամ կանգնելու, հակառակ որ սարկաւազը պրօսթումէ քարոզն է տուած, պատարագիչ քահանան սրբութիւնը երկու ձեռքով բարձրացնելով «Ի Սրբութիւն Սրբոց» է ըսած, զպիրներն ալ «Միայն Սուրբ, միայն Տէր, Յիսուս Քրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հօր» կ'երգեն:

Այժմ ներելի նկատուած սխալ մ'ալ կայ արարողութեան ընթացքին ժողովուրդին կողմէ կատարուած: Ս. Պատարագի առաջին մասին «Երախայից պատարագ» կ'ըսուի: Կրնայ ամէն մարդու երախայ ներկայ ըլլալ: Սակայն կուգայ պահ մը, երբ սարկաւազը հետեւեալ քարոզը կ'արտասանէ «մի՛ ոք յերախայից, մի՛ ոք ի թերահաւատից եւ մի՛ ոք յապաշխարողաց եւ յան մաքրից մերձեցցի յԱստուածային խորհուրդս»: Ահա այդ պահուն ժամանակաւ, բոլոր երախաները եւ անոնք որ ինքզինքնին թերահաւատ, ապաշխարող եւ անմաքուր կը զգային՝ զուրս, գաւիթ կ'ելլէին եւ նրկաթ

ձողերու ետեւ յոտնկայս իրենց ապաշխարանքը կը կատարէին, պատուով ու անկեղծութեամբ, եւ ո՛չ ոք ծուռ կը նայէր իրենց: Հիմա վերցած է այդ սովորութիւնը, գաւիթին մէջ նստարան ալ կայ, եւ ամէն ոք հոնկէ կրնայ հետեւիլ արարողութիւններուն:

Ուրիշ թերի մ'ալ կարգ մը անձերու տաճարի մասերուն անունները ճշգրտօրէն չգիտնալն է: Օրինակ, շատերէ «Խորանին վրայ» բացատրութիւնը լսած եմ: Այդպէս ըսողները Ս. Սեղանը՝ խորան կը կարծեն: Ս. Սեղանը խորան չէ, այլ աստիճանաւոր սեղան մ'է ղէպի արեւելք, վէմ քարի վրայ օծուած: Ունի իր մասնաւոր վարագոյրը, բեմի լայն վարագոյրէն դատ: Խորան «վրան, չատըր» ըսել է, «վրայ» չունի այլ «ներքեւ» ունի: Այսինքն բեմի եւ Ս. Սեղանի վերեւ, գմբէթի ձեւ, զազաթէն ղէպի վար կ'լորուող մասը, ղէպի տաճարին արեւելեան պատը: Ս. Սեղանի վերեւ «վրան»ի պաշտօնը կը կատարէ ի յիշատակ հին սովորութիւններու, երբ վրանը խնդրոյ առարկայ էր պաշտամունքի առնչութեամբ: Այս առթիւ պէտք է կարգաւ անունները թուել եկեղեցւոյ շէնքին գլխաւոր մասերուն՝ գաւիթ (անոր վերեւ վերնատուն, ի յիշատակ Յիսուսի յաճախած վերնատան) ատեան (տաճարին լայն մասը, նստարաններով ու մէջտեղի անցքով), դաս (աջակողմեան ու ձախակողմեան), ատեանի մակերեսէն քիչ մը վեր, բեմ (դասի մակերեսէն եօթը աստիճան բարձր, աջէն ու ձախէն բոլորուող նեղ անցքով) սեղան (բեմէն աստիճան մը վեր), վերեւը՝ խորան: Բեմին վրայ կայ վարագոյր մը, աջին՝ խորանին եւ Ս. Սեղանին հիւսիսային կողմն ալ խորշ մը, երկու կողմը մօմ, ուր Ս. Պատարագի օրերուն կը պահուի Սկիհը:

Վերէն նայելով, խաչի ձեւ ունեցող եկեղեցին, դասի ու բեմի աջին ու ձախին ունի երկու բաժանում, զոր մենք «պահարան» կը կոչենք սովորաբար: Այլ կողմինը, բեմէն դիտելով, Մկրտարանն է, իսկական անունով Ընծայարան կամ Խորհրդանոց: Ունի Ս. Սեղան ու մկրտութեան աւազան: Զախ կողմինը, ճշգրիտ անունով Սարկաւազատուն, Սրբատուն կամ Աւանդատուն, մեր գիտցած պահարանն է, ուր եկեղեցական զգեստը ու անօթները կը պահուին:

ԱԹ-ԱԹ-ԻՒՐ-Ք, ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Աթաթիւրք, որպէս լայնախոհ անձ, Հայերու հանդէպ ցմահ համակրական զգացում կը տածէր: Անկեղծ ոգի մը կրելուն՝ այս զգացումը շինծու ոչինչ ունէր իր մէջ: Ան մօտէն տեղեակ էր Հայերու մշակութային կարողութեան, ինչպէս նաեւ գործնական կեանքի մէջ ցոյց տուած ձեռներէջութեան: Երկրին Հայերը կը նկատէր թուրք քաղաքացի, սակայն ծագումով Հայ: Չէր սիրեր այն Հայը, որ իր ծագումը կ'ուրանար: Աթաթիւրքի այս մտայնութեան ապացոյցները բազմաթիւ են: Հոս, իր մահուան տարեդարձին, պիտի յիշեմ ասոնցմէ երկուքը յականէ յանուանէ: Առաջինը. տարի 1932, երբ դեռ նոր վերադարձեր էի Իսթանպուլ: Կը ճանչցուէի սոսկ որպէս Յակոբ Մարթան: Նոյն թուի Ա. Լեզուական Համաժողովէն օր մը առաջ նամակ մը ստացայ Հանրապետութեան Նախագահի Անճնական Դիւանէն՝ որով ինձմէ կը խնդրուէր քննել եւ տեղեկագրել Թօքաթցի «կրօնափոխ Հայու» մը մէկ գրութիւնը Հայ եւ Թուրք լեզուներու յարաբերութեան մասին: Նամակին մէջ շեշտուած էր «կրօնափոխ» բառը: Երկրորդը. Գարեգին Պատրիարքի օրով երբ այլեւս Աթաթիւրք բաժնուեր էր մեզմէ: Սրբազան Պատրիարքը տարի ճաշարանապետ Քարփիշի տունը, ուր ան գրեթէ մահամերձ պառկեր էր սրտի միջին մկաններու բորբոքումէ: Երբ Սրբազանը «փարատեա» կը կարգար անոր գլխուն վերեւ Քարփիշի բերնէն, գրեթէ որպէս հեկեկում, ելան սա խօսքերը. «Սրբազան, գիտե՛ս թէ ինչու Աթաթիւրք

զիս կը սիրէր: Այո՛, կը սիրէր զիս որովհետեւ ան կը շնորհակալ թէ ես չէի ծածկեր իմ հայկական ծագումնաբանութիւնը:»

Աթաթիւրք զիս 1932ին Իսթանպուլ ընկերել տուաւ, որովհետեւ 1916-1918 տարիներուն ծանօթացեր էի իրեն եւ ծառայած իր բանակին մէջ որպէս հաւատարմ սպայ: Երբ 1932ի աշնան Տօլմապահչէի պալատան մէջ զարձեւալ միացայ իրեն՝ «Հոս տունիդ պէս նստէ» ըսաւ ինծի, յիշեցնելով պալատան ճարտարապետ՝ Պալեանները եւ Այվազովսքիի բաղմաթիւ նկարները, որոնք կը զարդարէին պալատը: Նոյն օրն իսկ, երբ սեղանին վերի ծայրը իր մօտ էի նստած, ինծի հարց տուաւ թէ Հայերը ճիշդ մը ըրած էին բառակերտութեան մարդին մէջ: Այդ պահուն սուրճի գաւաթ մը կար սեղանին վրայ իմ առջեւ: «Այո՛, ըսի, գաւաթը ձեռքս բռնած. երբ գրեթէ ամբողջ աշխարհ այս խմիչքին քիչ մը, քիչ, քիչ կ'ընէ՝ Հայոց Միութեան հայրերէն մին սուրճ բառն է հնարած նոյն խմիչքին համար: «Այո՛, այո՛, կրկնեց Փրօֆ. Ռակրայ Հուլուսի բարեկամս (մեռ. 1943ին) որ Ռոպէրթ Քոլէճի մէջ թրքաբանութիւն կը դասախօսէր, «Հայերը քեմիստ տիպիս ու պիլոսոփոսներ տը սուտի համար ալ բառեր են հնարեր. ձեր յանձնարարութիւնով Քոլէճի Հայ պաշտօնեաներէն տեղեկացայ»: «Այո՛, արձագանգեցի ես, ունիմ այդ գրքերը ուր կը հանդիպէք երկնաշուք մանշոյ (մանիշի երփնաշուք) եւ երկրնաշուք մատրոնի գիտական բառերուն: Վեներտիկի Միութեան Հայրերէն Մանուէլ Քաջունի՝ դասական Հայերէնով գրուած իր եռաշար «Տարաբանութիւն» (1870) անուն գրքին մէջ գործածած է այս բառերը»: Տարի մը վերջ, երբ Աթաթիւրքի հրահանգով Սօփիայի գրքերս Վառնայի ճամբով նախ Իսթանպուլ, յետոյ ալ Աթաթիւրքի կառաչարով Անգարա փոխադրուեցան՝ ան ուղեց տեւեմէլ Հ. Մանուէլ Քաջունիի հոյակապ երկը: Տեսաւ եւ զմայլեցաւ. ցայսօր Աթաթիւրքի հիացումը կը յիշեմ ամէն անգամ որ ակնարկի հպի այդ հատորներուն:

Աթաթիւրք՝ համակիր էր Հայոց: Ատոր ցայտուն մէկ ապացոյցը տուաւ 1936ին: Այդ տարին կը գումարուէր Թուրք Լեզուական Միութեան Գ. Համաժողովը Տօլմապահչէի պալատին մէջ: Լեզուական Միութիւնը որպէս Աթաթիւրքի մէկ հիմնարկը՝ դարնան ամիսներուն իրեն հետ կ'երթար Իսթանպուլ, ուր երկարիկ պալատան մէկ քառորդը կը

յատկացուէր Միութեան: Այդ տարի Աթաթիւրքի ու մեր միութեան միջեւ կցորդի պաշտօնը կը կատարէր Իսմայիլ Միւշթաք Մայաքոն, որուն նոյնիսկ ննջասենեակ մէջը յատկացուած պալատան մէջ: Աթաթիւրք այդ Գ. Համաժողովին, որ Արեւ-Լեզուի Համաժողովն էր, աշխատասիրութիւն մէջը պատրաստած, անձամբ զոր Իսմայիլ Միւշթաք կարդաց որպէս ո՛չ թէ Աթաթիւրքի՝ այլ իր անձնական երկը: Հոն, տեղ մը Աթաթիւրք վերլուծումի մը ընթացքին՝ մէջտեղ էր դրեր Էրմէնի բառը: Կրնար ոեւէ բռնադըստիկ իմաստ տալ անոր. եթէ ուզէ՛ք՝ «պոմպաճի, ըմբոստ, քոմիթէճի» եւ այլն: Սակայն Իսմայիլ Միւշթաքի ընթերցման պահուն ի յայտ եկաւ որ Աթաթիւրք Էրմէնի բառը կը վերլուծէր որպէս յոյս եւ վստահութիւն (թուրք. իւմիտ, իթիմատ) իմաստը ունեցող բառ ու կ'եղրակացնէր սապէս, թրքերէնով պուցտան Էրմէնի սեօղիւնիւն տէլալէթի վէ Էրմէնի միլլէթիւնիւն էսաս վէ մահիյէթի փէֆ իյի անաշըւըր (տես՝ «Իւշինճիւ Թիւրք Տիւ Գուրուլթայը Զապըթլարը, 1936» էջ 222, տպուած Իսթանպուլ, 1937ին): Յաջորդ օր Աթաթիւրք՝ Իսմայիլ Միւշթաքը պալատան մէջ իմ աշխատութեան սենեակը զրկեց ու անոր միջոցաւ Հարց տուաւ ինծի թէ գոհ մնացե՞ր էի Էրմէնի բառին այդ մեկնաբանութեանէն: Այդ Հարցման վրայ՝ ելայ ու Իսմայիլ Միւշթաքի այտերը Համբուրեցի եւ ըսի թէ՛ իմ եւ թէ՛ բոլոր թրքահայոց անունով անհուն շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Աթաթիւրքին՝ Համակրանքով ու շնորհով լեցուն այդ մեկնաբանութեան Համար: Նոյն գիշերը ճաշի ժամուն պատիւն ունեցայ սեղանակից ըլլալու Աթաթիւրքին որ իմաստալից ժպտով սեղմեց իմ ձեռքս:

Անցան երկու տարի եւս ու 1938ին Աթաթիւրք ինկաւ անկողին: «Սափարոնա» զբօսանաւին մէջ զինք այցելողներու կարգին գտնուեցայ նաեւ ես: Երբ ֆրանսացի բժիշկ Ֆիսէնթէի խորհուրդով Աթաթիւրք զբօսանաւէն պալատ փոխադրուեցաւ, օր մը կէսօրէ վերջ Պիլիւքտէնէի պահականոցէն ոստիկան մը եկաւ մեր բնակած ամարանոցը եւ յայտնեց թէ պալատէն զիս կ'ուզէին եւ ինքնաշարժ մըն ալ կը սպասէր վարը: Փութացի պալատ ուր Հասեր էին նաեւ Տօթ. Սաիմ Ալի, Հասան Բէշիտ, Ահմէտ Ճէվատ ու Մէհմէտ Ալի (տես՝ «Աթաթիւրք վէ Թիւրք Տիւի» անուն երկը, Անգարա 1963, էջ 134): Բժիշկները ըսին թէ մեզի

Համար անկարելի էր Աթաթիւրքի քով երթալ, որովհետեւ
ան մահաքունի մէջ էր ընկղմած: Սպասեցինք մինչեւ
գիշերուան յառաջացած ժամերը: Աթաթիւրք չէր արթնցած:
Վերադարձանք մեր տունները, բոլորս ալ այն տառապագին
երախտիքով կքած, թէ Աթաթիւրք իր մահուան անկողին
մէջ փափաքած էր վերջին անգամ մեզ տեսնել:

Քանի մը օր վերջ Աթաթիւրքի մահուան բօթը Համակեց
մեզ: Այսօր այդ մահուան 38րդ տարեդարձն է: Ո՛չ միայն
թուրքեր՝ այլ ամբողջ աշխարհ կը փնտռէ զինքը այս
տաղնապալից օրերուն: Այդքան խոր եղած է իր անջնջելի
յիշատակը, իր արմատական բարենորոգումներով, գրոհ մը
արեւելքէն զէպի արեւմուտք:

10 նոյեմբեր 1976

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՎԱՐՊԵՏԸ

Հայ Մշակույթը իր բոլոր ճիւղերով - պատմութիւն, ճարտարապետութիւն, նկարչութիւն եւայլն - իր ծնունդէն մինչեւ Միջին Դար կրօնաւորներու միջոցով է զարգացած: Այդ լուսադարձ ճամբուն վրայ առաջին անգամ մեծ աշխարհականի մը կը հանդիպինք Միջին Դարուն յանձին Գրիգոր Մագիստրոս Պաշլաւունիի (990 - 1058, հայրը Գրիգոր Պաշլաւունի Վկայասէր կաթողիկոսին, ու հռչակաւոր դասախօսը Սանահինի Համալսարանին, ուր իր մասնաւոր «Ճեմարանը» ունէր: Սանահին Վրաստանի սահմաններուն մօտ մշակույթի կարեւոր կեդրոն մըն էր իր վանքով, եկեղեցիով, համալսարանով ու մատենադարանով: Հայերէն համալսարան բառը դարբնած է զսասկան շրջանի գրողներէն Դաւիթ Անյաղթ Եռամեծ փիլիսոփան, որպէս Հայերէնը Յունաց ակրոտերիոն բառին որ կը նշանակէ «լսարան, դասախօսութեան սրահ»: Սանահինի համալսարանը Եւրոպայի ու Մերձաւոր Արեւելքի առաջին համալսարանն է եղած, որպէս հիմնադրութեան թուական ունենալով 967ը: Իրեն կը յաջորդեն Գահրէի «Ճամ Իւլ Էզէշը»ը 973ին, Եւրոպայի մէջ ալ Սալերնոյի Բժշկական Համալսարանը 1076ին: Սանահինի Համալսարանը հիմնած է թաղուհի Խոսրովանոյշ Տիկինը (մեռ. 980ին) որպէս ուրոյն շէնք, լոյսի ցոյցերով զարդարուն մատենադարանն ալ Լոռիի իշխանուհի Հրանոյշ

օրիորդը: Սանահին ունեցած է նաեւ իր «Ճեմավայր»ը (Տես՝ «Մարմարա»յի 3 Փետրուար 1967 ի թիւի մէջ «Հազարամեակ Հայ Համալսարանին յօղուածաշարքը, որպէս մաս՝ «Մարմարա Լեզուական Բանասիրական»ի, Բ. տարի թիւ 5):

Համալսարանի դասախօս Գրիգոր Մագիստրոս, Բիւզանդասէր անձ մը, մագիստրոսի եւ դոկթի տիտղոսները Բիւզանդիոնէն ստացած, յոխորտ ու տիրազլուխ, սակայն եւ այնպէս լեզուագէտ ու գերազանցապէս մշակուած միտք ու հանճարեղ հոետոր՝ թողած է մեզի 80 ի չափ «Թուղթ»եր, այսինքն նամակներ, ուղղուած՝ երեւելի անձերու՝ աղանդներու, իմաստասիրական, ընտանեկան նիւթերու մասին: Այս անձերէն կ'արժէ յիշել երկու հազարացի ամիրաներ, մին Աբրեհիմ, որուն մայրը հայուհի մըն էր, եւ Մանուչէ, որ քիչ վերջ պիտի վերյիշուի: Գրիգոր Մագիստրոս իր «Թուղթ»երէն դատ մեզի թողած է կարեւոր ինքնագիր ու թարգմանածոյ երկեր, դժբախտաբար մեծ մասը կորուսեալ: Մեկնած է Դիոնեսիոս Թրակացույ «Քերականութիւն»ը, որպէս քերթուած մեղ թողած է «Ներբող ի սուրբ խաչն Աստուածընկալ»ը, որ կը սկսի «Օրհնեալ ես փայտ կենաց» բառերով: Յունարէնի ու ասորերէնի թարգմանած է իմաստասիրական ու գիտական երկեր (ի մէջ այլոց Եւքլիդեսի երկրաչափութիւնը, որմէ հատուածներ հասած են մեզի, տպուած՝ «Բազմավէպ»ի մէջ, 1884 եւ մանաւանդ Պլատոնի «Տիմէ» եւ «Փեդրովն»ի տրամախօսութիւնները, այսօր կորուսեալ: Տիմէոսի տրամախօսութիւնը տիեզերակազմութեան, բնագիտութեան ու կենդանաբանութեան մասին է, իսկ Փեդրովնի տրամախօսութիւնը՝ Սոկրատի եւ հոգւոյ անմահութեան մասին. «յիշողութիւն»ը հոգւոյ անմահութեան ապացոյցներէն մին է. մահուան պէտք է քաջաբար նայիլ: Գրիգոր Մագիստրոսի գլուխ գործոցներէն մին է Մանուչէ Հազարացիին համար 3 օրուան մէջ գրած Հին եւ Նոր Կտակարաններու հազար տողեան ամփոփումը պարունակող քերթուածը, «Մեծ են գործք Աստուծոյ», որով գրաւի ելած Մանուչէ ընդունեց քրիստոնէութիւնը (տպուած՝ Վենետիկ 1868-ին, 99 էջ):

Գրիգոր Մագիստրոս խստաբարոյ դասախօս մ'է եղած Սանահինի իր «Ճեմարան»ին մէջ: Թոյլ եւ յոյլ աշակերտները կը պատժէր հանելուկի բնոյթ ունեցող «բռնագիր»ներ տուն տալով անոնց: Հոս մեր խմբագրապետին ներողամտութե-

եան ապաստանելով կուտամ մեղ հասած այդ բռնազիր հանելուկը եւ անոր լուծումը, Պր. գրաշարէն խնդրելով արտակարգ ուշադրութիւն:

Մրգուղ փանաք ծըրդեալ ծեքեալ՝ անհոյժ ոգեալ յառեալ. իրազեկ խանտեալ մարձեալ՝ յարազինեալ խսկոյն յետրեալ Մանչուկ մանչոն ճահեալ՝ զամիկեալ ըմպահակեալ:

Դիւրադարըդ պատենեալ անուահալար պարայածեալ.

Որջասոյգ եւ գրուանող ծեքեալ նոծեալ ապաղոնեալ.

Փինատ փէքդ փիքացեալ ապաղինիւ բացասացեալ:

Լուծում: Մրգուղ: անպիտան, անկարգ, ստորին:

Փանաք - չնչին, նուաստ. ծըրդեալ - պատառած, հինցած, կեղտի մէջ թաթխուած. ծեքեալ - ծռած, ծռմռած. անհոյժ - անհոծ, ոչ հոծ, նօսր, ցանցառ. ոգեալ - ոգեւորուած, ոգի առած. յառեալ - ոտքի կանգնած. իրազեկ - իրազեկ դարձած. խանտեալ - նախանձով վառած. մարձեալ - մկանները ճմռած, ցցուած. յարազինեալ - միշտ, տեւականօրէն զինուած. խսկոյն - անմիջապէս. յետրեալ - զէպի ետ մղուած. մանչուկ - մանչուկ. մանչոն - մանկուկ. փախեալ - յարմարցուած, պատահաբար շարժած. զամիկեալ - այծի ճագի, ուլի բնոյթը ունենալով, մոլեգնած. ըմպահակեալ - ըմբոստացած, անսանձ, ապերասան դարձած. դիւրադարըդ - զիւրին դարձուածքով մը, ճկուն շարժումով մը. պատենեալ - պատեանի մէջ առնուած. անուահալար - ճամբէն դուրս ելած, ուղեցոյց չունեցող. պարայածեալ - հոս հոն քայլ առնելով. որջասոյգ - որջին մէջ զէպի ետ մղուելով. գրուանող - ծածկող, գրուանի տակ պահող. ծեքեալ - չնչիւնը ծռմռած, ցնդաբան դարձած. նոծեալ - անյայտ, աննշան, ընկճուած. ապաղոնեալ - դօտեթափ եղած, տկարացած. փինատ - ողորմելի, խեղճ. փէք (դ) - խիստ աղքատ. փիքացեալ - թշուառացած. ապազինիւ - զինաթափ եղած. բացասացեալ - ժխտուած, մերժուած: Ահա Գրիգոր Մաղկատրոսի բառամբ-թերթով ծոյլ եւ ըմբոստ աշակերտի մը ապստամբութեան, մաքառման եւ անփառունակ պարտութեան պատկերը:

Եւ ահա Դասական Հայերէնի մեր մեծագոյն աշխարհական վարպետին պատկերը որքան որ գրիչս կարողացաւ զինք հաւատարմօրէն ներկայացնել, ինքզինքս իր համբաւաւոր «Ճեմարան»ին մէջ երեւակայելով, իբր գիտող:

27 նոյեմբեր 1976

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՎԱՐՊԵՏԸ

Այո՛, թէ՛ վարդապետ է եւ թէ՛ ասոր աշխարհիկ կրճատը՝ վարպետ: Կը կոչուի Եզնիկ Կողբացի. Ոսկեղարուն լուսաշողշող աստղը ու Հայ Լեզուի գերագոյն փառքն ու պատիւը: Ծնած էր Կողբ գիւղը, աջ բազուկն էր հանդիսացած Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպի եւ աւագ թարգմանիչներու ամէնէն յաջողակը: Օտար լեզուներէն ծանօթ էր յունարէնի, պարսկերէնի, ասորերէնի ու եբրայեցերէնի: Եթէ է. դարուն մէջ ըլլար՝ պիտի կարենար մրցիլ մեծ գիտնական Անանիա Շիրակացիի հետ ալ, գիտութեան մարզին մէջ:

Գրերու գիւտէն վերջ Եզնիկ՝ Յովսէփ անուն աշակերտակցին հետ Եգեսիա քաղաքը զրկուեցաւ ու երկուքը ասորերէն գրութիւնները Հայ տառադարձութեամբ ընդօրինակեցին ու հայրենիք բերին: Այդ կատարելէ վերջ այս անգամ Եզնիկ քանի մը ընկերներով Բիւզանդիոն զրկուեցաւ Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութիւնը յունարէն բնագիր ու թարգմանութիւններու վրայէն ապահովելու համար: Այդ պաշտօնն ալ ձեռնհասութեամբ կատարելէ վերջ՝ իր ընկերներով Տարօնի Աշտիշատ քաղաքը եկաւ ու Ս. Գրոց «ստոյգ եւ հաստատուն» օրինակները Ս. Սահակ Հայրապետի յանձնեց եւ սրբազան գրութիւնները այդ «հաստատուն» օրինակէն երկրորդ անգամ ըլլալով ի Հայ վերածուեցան: Եզնիկ Բիւզանդիոնէն իրեն հետ բերած էր նաեւ Եփեսոսի Գ. Տիեզերական ժողովին կանոնները:

Սակայն սոսկ թարգմանիչ չէր Եզնիկ, որ յետոյ եպիսկոպոս

ալ ձեռնադրուեցաւ - Բագրեւանդի եպիսկոպոս - ու Վարդանանց պատերազմի նախօրեակին գումարուող Արտաշատի ժողովին իբր այդ մասնակցեցաւ: Իր երրորդ հանգամանքը՝ Ոսկեզարու ընտրելագոյն գրքին հեղինակը հանդիսանալն է: Եթէ Ս. Գրոց թարգմանութիւնը մեր մէջ «Թագուհի Թարգմանութեանց» կոչուած է՝ այո՛ պարտինք Եղնիկի հեղինակութիւնն ալ «Թագուհի Հայկաբանութեան» կոչել: Ու «Եղծ Աղանդոց» կը կոչուի այդ գլուխ գործոցը:

Այդ դարուն, քրիստոնէութիւնը ընդունած Հայոց շուրջ կարգ մը վտանգաւոր աղանդներ կային, ի մասնաւորի հեթանոսութիւն, Պարսկական Մազդէութիւն, Յոյն սոփեստներու աղանդը, Մարկիոնի ճանաչական աղանդը: Եղնիկ վարդապետ՝ դօտին կապեց ամուր, տքնեցաւ ու իր «Եղծ Աղանդոցով եղծեց այդ կեղծիքները:

«Եղծ Աղանդոց»ը կը բաղկանայ չորս «գիրք»երէ.

- ա) Եղծ Աղանդոց Հեթանոսացն,
- բ) Եղծ Քէշին Պարսից (քէշ՝ պարսկերէն «կրօնք» ըսել է)
- գ) Եղծ Կրօնից Յունաց Իմաստնոցն,
- դ) Եղծ Աղանդոյն Մարկիոնի: Ընդհանրապէս այս գրքին վերջաւորութեան կը կցեն Եղնիկ վարդապետի «Խրատք»ը, թուով 95:

«Եղծ Աղանդոց»ի մէջ Եղնիկ կը ջանայ փաստել միակ Աստուծոյ մը գոյութիւնը, կը պարսաւէ, կ'եղծէ եւ ի փոճ կը հանէ սնահաւատութիւնը, անկրօնութիւնը, հեթանոսութիւնը, Պարսից արեւապաշտութեան չաստուած Ահուրամազդան, Սինոպցի յոյն ճանաչական իմաստասէր ու եպիսկոպոսի որդի սրիկայ (կողս աղջիկ մ'է լլկած) Մարկիոնի աղանդը որ երկու աստուած կ'ընդունէր, մին՝ «Ճշգրիտ Աստուած»ը որ տիեզերքը ստեղծեց, երկրորդը՝ աւելի վերջ Յիսուս ըլլալով մարմնացող «Բարի Աստուած»ը:

«Եղծ Աղանդոց»ը - այդ փոքրիկ հատորիկը զոր տարիներ շարունակ բաճկոնակիս ժամացոյցի գրպանին մէջ եմ կրած - լեցուն է սրամտութիւններով ալ: Օրինակ՝ լեզուն խիստ սահուն եւ հասկնալի ըլլալուն համար հոս գրաբարը կը գրեմ - Եղնիկ պոռնկութեան մասին սապէս կ'ըսէ. «Աստուած ի բնէ կարգեաց՝ թէ թողցէ այր զհայր եւ զմայր իւր եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ: Զհետ կնոջ իւրոյ ասէ, եւ ո՛չ զհետ կանանց»: Ստեղծագործ Աստուծոյ մասին գրածը, որ ըստ ինձ, «Եղծ Աղանդոց»ի Հայերէնագիրութեան գլուխ

գործոց նախադասութիւնն է, ստիպուած եմ վերլուծել ու բացատրել: Նախ՝ Ոսկեդիրնիկ Դասական Հայերէնը՝ «Որ ածնի չգոյէ ի գոյ զչգոյսն, եւ եցոյց յոչնչէ յինչ զչէսն»։ ու ահա աշխարհաբարը «որ չգոյութենէ գոյութեան բերաւ գոյութիւն չունեցողները եւ ոչնչութենէ ինչութեան հանեց էութիւն չունեցողները»։ Եղնիկ՝ ահա հսկայ մը որ ափին մէջ առնելով Հայերէնի ամբողջական բառամթերքը ու բառակերտական կանոնները՝ մեզ ափ ի բերան թողլով լեզուական հրաշալիքներ կը ստեղծէ պզտիկ պզտիկ բառերէ ու նախդիրներէ։

Եղնիկ ստեղծագործ բառակերտ ալ է միեւնոյն ատեն։ Ոսկեդարեան բառամթերքը պարունակող բառարաններու մէջ կարելի է գտնել բառեր, որոնք միայն Եղնիկի գրքին մէջ են գործածուած։ Օրինակ՝ «Եղծ Աղանդոց» Բ. ԺԴ. «Եւ քաղեալքն պնդեալ էին՝ թէ մեռանի թաղաւորն, եւ նա ոչ մեռաւ, զի յամօթ լիցի սափասուտ արուեստագիտութիւնն»։ Սափասուտ բառը միայն Եղնիկ է գործածած ու կը նշանակէ «յայտնի սուտ» կազմուած՝ յունարէն սափա - «յայտնի» ու մեր սուտ բառերով։

«Եղծ Աղանդոց»ի ընթերցման ընթացքին տեղ տեղ դուարթ կողմերու ալ կը հանդիպինք. տեսակ մը դասական երգիծաբանութիւն։ Օրինակ՝ Եղնիկ կը բաղդատէ Աստուծոյ ստեղծագործութիւնը մահկանացու մարդոց ստեղծագործութեան հետ։ Քիչ վերը տեսանք թէ Աստուած բացասական «ոչինչ»ը զրական «ինչ»ի, ժխտական «չէ»ն ալ «է»ի էր փոխած։ Այդ էր Աստուածային ստեղծագործութեան որակը։ Հիմա տեսնենք թէ ի՞նչ է մարդկային ստեղծագործութեան արժէքը։ Եղնիկ տեղ մը (բ.գ.) կ'ըսէ «Զի ոչ երբեք տեսաք՝ թէ կովք էչս ծնած եւ էչք եղինս, եւ ոչ դայլք մաքիս, եւ ոչ մաքիք աղուէսս, եւ ոչ առիւծք ձիս, եւ ոչ ձիք օձս. բայց միայն մի ինչ ծնունդ է՝ զոր մարդիկ հնարեցան արտաքոյ կարգաց բնութեան, ծնուցանել ի ձիոց եւ յիւոց ջորիս. եւ նոյնք անսերմն եւ անծնունդ են»։ Այո՛, Աստուծոյ կովը էչ չի ծնիր ոչ ալ էչը եզ, սակայն մարդուն միջամտութիւնով ձիէն ու էչէն ծնողը ջորի կ'ըլլայ եւ ստերջ, անծնունդ կը մնայ։ Ահա այսքան կ'ըլլայ մարդուն ստեղծագործութիւնը, անսերմ ու անծնունդ։

Այսպիսի հնարամտութիւններով ու ոսկեդիրնիկ Հայերէնով է որ Եղնիկ Կողբացի փաստել ջանացած է Աստուծոյ

գոյութիւնը ու եղծելով եղծած է բոլոր աղանդները: Յոտն-
կայս, հեւասպառ ու հիասարսուռ ի պատկառ կը կանգնիմ
Հայ լեզուի մեծագոյն վարպետին առջեւ:

28 Դեկտեմբեր 1976

ԹԷ ԻՆՉ Է ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Մշակ բառը Վրացիներէն (մուշակի- գործաւոր, երկրագործ) ենք առած, սակայն ոչ մշակոյթը: Հին հայերէնի մէջ մշակ բառը կը գործածուէր «Երկրագործ, հողագործ, այգիի աշխատաւոր»ի իմաստով: Այն ատեն, այսինքն Ոսկեղարեան հայերէնի մէջ մշակոյթ բառը գոյութիւն չունէր. անոր փոխան կը գործածուէր մշակութիւնը թէ՛ «գործել գերկիր»ի իմաստով եւ թէ՛ բարոյական առումով, օրինակ՝ «մշակութիւն հոգւոյ», «մշակութիւն անձին» ասութիւնները («Յաճախապատում» բաժին բ):

Արեւմտահայերն են մշակոյթ բառը ստեղծողը: Ս. Մալխասեանի բառարանը (Երեւան 1944) մշակոյթը կը յղէ կուլտուրա բառին: Արեւմտեան աշխարհը նոյն իմաստով կը գործածէ լատիներէն Բուլթուրա բառէն սերած համագորներ, իսկ Դուլթուրա բառը կը ծագի «հողը տակն ու վրայ ընել, հերկել» ու իմաստը տուող Բուլթ բայէն: Արաբերէնի մէջ կը գործածուի հարս բառը, որուն արմատական իմաստն է «հողը գործել»: Հելլեններէն համագորն է փայտեիա (նոր հնչումով փետիա) որ կը նշանակէ «մանուկը կրթել»: Հունգարերէն միւվելէշ (- հերկել), ֆիններէն սիվիսթիւս (- կրթել): Գերմաներէնը Բուլթուր ի կողքին ունին նաեւ պիլտունկ բառը որ «գարգացում» կը նշանակէ: Սովետական Միութիւնը եւ Սովետական Հայաստան ունեցած են «Լուսաւորութեան» գործաւորներ (ռուս. փրոսվէշէնիյա - լուսաւորութիւն), գերմաներէնն ալ «լուսաւորման շրջան» (գերմ.

աուֆֆլերուցկ): Այսչափը որպէս բառագիտութիւն: Անցնինք էութեան:

Ըստ գերման հոգեբան Վիլհէլմ Վունդի («Ժողովուրդներու հոգեբանութիւնը» կազմով տասը հատորէն «Մշակոյթ եւ Պատմութիւն», 1920, էջ 3-36, Գերմաներէն) «մշակոյթի այսօրուան իմաստը մեկին չէ՝ այլ խառնակ: Ըստ ոմանց, կ'ըսէ ան, «մարդ» ըսելը «մշակոյթի տէր» ըսել է արդէն: Դարձեալ, ըստ ոմանց, մշակոյթի տէր անասուն անգամ գոյութիւն ունի: Ըստ այս ըմբռնման «Մշակութագուրկներու մշակոյթը» վերնագրով գիրք անգամ գոյութիւն ունի (հեղինակ Բ. Վէնլէ, գերմ.) Քուլթուր Տէս Քուլթուրօզըն», 1910):

Մշակոյթի ըմբռնումը կրնայ չորս ճիւղի բաժնուելով իրարմէ տարբեր չորս իմաստ ունենալ 1- Գրական, 2- Մարդաբանական - ընկերաբանական, 3-Հոգեբանական, 4- Իմաստասիրական:

1-Գրական իմաստն է «գրականութեան, գիտութեան եւ գեղարուեստի մշակոյթ» որ կը համապատասխանէ լատիներէն հումանիթասի (- մարդկայնական ուսումներ), որպէս տեսակ մը հականիշը տիվիցիթասի (Աստուածաբանական ուսում): Սակայն մշակոյթը չի սահմանափակուիր մարդկայնական ուսումներու (անգլ. Հիւմէնըթիզ) բոլորակին մէջ:

2- Մարդաբանական - ընկերաբանական գետնի վրայ «մշակոյթ» կը նշանակէ քաղաքակրթութիւն (Ֆր. Սիվիլիզասեօն, արաբ. մէտիցիյէթ, երկուքին ալ իմաստը «քաղաքի մէջ բնակողներու կրթութիւնը», որպէս յաջորդ աստիճանը վայրենութեան ու բարբարոսութեան, քաղաքէ դուրս ու վաշկատուն: Սակայն այս կէտին մէջ ալ տարբեր խորհողներ կան, օրինակ Թ. Հէրիսընի «Վայրենի քաղաքակրթութիւն»ը (անգլ. Սէվիլ Սիվիլըզէյշըն» 1937) ու է. Թէյլըրի «Նախնական մշակոյթ»ը (անգլ. «Փրիմըլթիվ քալչըր», 1871): Հոս «մշակոյթ»ի մասին գերմաններու ըմբռնումը տարբեր է, այսինքն չատ լայն, այնքան լայն որ ասունին քով անասունն ալ կը պարփակէ: Ան կը բաժնուի չորս աստիճանի կամ շրջանի. ա- Նախամշակոյթ (գերմ. ֆոր-բուլքուր, անասնական, երբ մարդ արարածը տակաւին ասուն չէր) բ- Սկզբնական մշակոյթ (գերմ. ուրֆուլքուր, ասուն մարդուն ամենահին մշակոյթը). գ- Նախնական մշակոյթ (գերմ. փրիմիթիվ ֆուլքուր, տարրական մշակոյթ). դ- Բարձր

մշակոյթ (գերմ. հոխ ֆուլթուր, բարձր քաղաքակրթութեան կողքին երեւան եկած յառաջացած մշակոյթ): Այս ըմբռնման համեմատ, ըստ Հայ բառամթերքի թոյլատուութեան՝ մշակոյթը կարելի է աստիճանաւորել երեքի վրայ, արգանալ, յարգանալ, գարգանալ, պարզը, միջինն ու բարձրը: Գերմանները մշակոյթի տեսակէտէ մարդ արարածը աստիճանաւորած են երկուքի վրայ ալ. ա- «Բնութեան մարդ» (գերմ. Գաթուրմէնշ) բ- «Մշակոյթի մարդ» (գերմ. ֆուլթուրմէնշ):

3- Հոգեբանական գետնի վրայ: Յարդ ըստածներէն, ըստ ոմանց, կարելի է հետեւցնել թէ մշակոյթը սկսաւ երբ նախամարդը ձեռնարկեց գործիք շինելու: Ուրեմն, այս վարկածէն կարելի է հետեւցնել թէ գործիք ձեռք առնող, կամ ոեւէ բան որպէս գործիք գործածող անասունն ալ պարտինք մշակոյթի տէր համարել: Սակայն հոգեբանները կը ջրեն այս փաստը, որովհետեւ մարդ արարածը «վախճանական պատճառաց գիտութիւն»ը (վախճանաբանութիւն, ֆր. քէլէօլոֆի) ունի, մինչդեռ անասունը զուրկ է այս լաբանութեան զգացումէն: Ինչպէս Պէյքըն խմաստասէրը ըսած է՝ «Մարդ բնութեան ծառան է, սակայն ոչ ստրուկը: Մարդ բնութեան ծառայելով է որ կարողացած է անոր տիրել»:

4- Խմաստասիրական գետնի վրայ՝ «մշակոյթ» կը նշանակէ մարդկային «Ես»ին (լատին. էկո) յենելով խորանալ, ուժականութիւն շահիլ, կազմաւորուիլ եւ ղէպի վախճանականութիւն գիմել: Քաղաքակրթութիւնը ինքնին մշակոյթ չէ, ոչ ալ ինքնին գիտութիւնը, զարգացումը, կրթութիւնը, մասնագիտութիւնը, ուսումը, հմտութիւնը, դաստիարակութիւնը: Մշակոյթը համայնագիտութիւն ալ չէ: Մշակոյթը այս բոլորէն ընտրուած ու վերցուած խմորում մըն է: Ինչ է սակայն այս խմորումը կազմող ուժը: Ըստ Փեթլալոցցիի եւ Հոմպոլթի մարդ արարածին «Ներքին ոգին եւ ձեւաւորում»ն է, ըստ Քարլ Լամփրէզթի ու Վիլհէլմ Վուներթի՝ «բոլորը մէջ առնող, համակուլ ներքին ուժ» մըն է (Լամփրէզթ զայն տիպիոսօնէ կոչած), ըստ Հոլանտացի Եոհան Հէօյզինսայի՝ մշակոյթը հոմօ լուտէնս (լատին. խաղացող մարդ)ի ծնունդն է, քանի որ ըստ իրեն մշակոյթը խաղ է ծնած ըստ Օսվալտ Շփէնկլըրի «մշակոյթի ոգին»է (գերմ. ֆուլթուրգէլէ), ըստ Լէօ Ֆրոպէնիուսի՝ փայտեմա կոչուող «մշակոյթի ոգին» է: Հոս է որ Շփէնկլըր

ու Ֆրոպէնիուս կը միանան «մշակոյթի ոգի»ն նշելու մէջ: Այդ ոգին է որ վերը յիշուած «խմորում»ը կը կազմէ: «Խմորում»ը ըսուածը շատ հեռու է պարկի մը մէջ լեցուած խառնի խոռուն խեչերանքէն: Ան քառս (յուն. խառս-խառնակութիւն) մը չէ, այլ բոզմոս մը (յուն. բոսմոս՝ կանոնաւոր, ներդաշն կազմաւորութիւն): Հոմերոս մարդ արարածը «լոյս» (յուն. ֆո՛ս) է կոչած, Պղատոն «աչք»ը՝ արարիչին կողմէ մեր մէջ գրուած, չայրող եւ դէպի դուրս ցոլացնող արարչական հուր է անուանած:

Ահա այդ լոյսով եւ հուրով է որ, մշակոյթի տիրանալու համար պարտինք «գիտելիք»ները լայն գետնի վրայ հաւաքել, մաղել, մաղուածէն ընտրել, ճշգել, հակակշռել, վերստուգել - ամէնէն դժուարը, «դասաւորելով խմորել» եւ միշտ նորոգել, թաթափուն չէ այլ՝ կեդրոնացած ուշքով: Մշակոյթի բնոյթը միայն կրաւորական չէ, ստեղծագործութիւնն ալ մաս կը կազմէ անոր: Եւ չմոռնալ թէ մշակոյթի մարդը ուտելու համար չէ որ կ'ապրի, այլ կ'ուտէ ապրելու եւ մշակոյթի տիրանալու համար:

Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի վերագրեալ «Յաճախապատում»ին մէջ յիշուած՝ «Մշակութիւն անձին»ը ես այսօր այսպէս կ'ըմբռնեմ: Գոհ եմ իմ ճամբէս ու պաշարէս եւ կը ջանամ Տիրոջ՝ ըստ կարողութեան՝ մշակուած հոգի մը յանձնել երբ այդ կոչը ինծի գայ: Միշտ պատրաստ:

20 նոյեմբեր 1976

ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

«Նորահրաշ պսակաւոր եւ զօրագլուխ առաքինեաց, վառեցար զին ու հոգւոյն՝ արիաբար ընդդէմ մահու. Վարդան, քաջ նահատակ, որ վանեցիր զթշնամին, վարդագոյն արեամբդ քո պսակեցիր զեկեղեցի:

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

*

Պատմութեան ընթացքն ի վար տեղի ունեցած Հարիւրամեայ (1337-1453), Երեսնամեայ (1618-1648), մեր օրերուն ալ Առաջին Համաշխարհային (1914- 1918) եւ Երկրորդ Համաշխարհային (1939-1945) Պատերազմներու տարողութեան բաղդատմամբ, ուր միլիոնաւոր մարդիկ են զոհուած եւ զարհուրելի զէնքեր են գործածուած՝ Հայոց Աւարայրի ձախտամարտը - մղուած ու լրացած քանի մը ժամուան մէջ - ո՛չ իսկ չնչին շիթ՝ ալ սոսկ անտեսանելի հիւլէ մը կը Համարուի որ կաթած է Համատարած ովկիանի մը մէջ: Երկրորդ Համաշխարհայինին մեռեալ զինուորներու թիւը եղած է 9.608.187, իսկ մեռնող քաղաքացիներու թիւն ալ 12 միլիոնէն աւելի: Միւս կողմէ՝ Վարդանանց պատերազմի Աւարայրի դաշտին վրայ նահատակուող զինուորականներու թիւն էր 1036:

Այս բաղդատութիւնը սոսկ նիւթական աշխարհին կը պատկանի սակայն, եւ ոչ մէկ Համեմատութեան կը տուայ Հայոց ճակատամարտին հետ: Բարոյական գետնի վրայ

Աւարայրի հետ կարելի չէ բաղդատել Հելլէններու Թերմոպիլէի ճակատամարտն ալ որ տեղի ունեցաւ Յունաստանի Սպարտա քաղաքին մօտ, Ն. Ք. Յուլիս-Օգոստոս 480-ին, երբ ղէպի Սպարտա տանող կիրճը Աքեմենեան Պարսիկներու ղէմ պաշտպանելու համար Լեւոնիդաս իր 300 ընկերներով ցմահ կռուեցաւ արիաբար, եւ օրերով, ի վերջոյ զոհ գնաց էփիալթէս անուն Հելլէն դաւաճան մատնիչի մը: «Տո՛ւր զգէնդ» հրամայեց Պարսիկ զօրաւարը. «Ե՛կ առնուէ՛ր զայն» պատասխանեց Լեւոնիդաս անվեհեր արիութեամբ: Այո՛, վեհ է տեսարանը, սակայն ո՛չ բաղդատելի Աւարայրի կացութեան հետ: Հելլէնները տարածուն երկիր մ'ունէին, զօրաւոր քաղաք - պետութիւններով կէտկիտուած, իւրաքանչիւրը ուրոյն պետով ու բանակով: Իսկ Աւարայրի Հայերը զուրկ էին գահէ ու գահակալէ, քաղաքականօրէն ենթակայ էին Պարսիկներու եւ կը կառավարուէին Հայազգի մարգպանով մը որ դաւաճաներ էր: Կը կռուէին Քրիստոնէութեան համար, եւ ոչ մէկ օգնութիւն կը խոստանար Քրիստոնեայ Յունաստան, այսինքն Բիւզանդիոն: Հայեր անօգնական մնացեր էին արեւմուտքէն՝ անտարբեր քրիստոնեայ զրացիի մը, արեւելքէն ալ կրակապաշտ, բռնակալ եւ տիրապետող այլազգի ժողովուրդի մը միջեւ:

Աւարայրի ճակատամարտը չէ մղուած հողամասի տիրանալու եւ ոչ ալ քաղաքական ու տնտեսական գերակշռութիւն ապահովելու համար: Նիւթական ոչինչ ունի իր մէջ: Աշխարհի վրայ առաջին անգամ ըլլալով, 26 Մայիս 451 Շաբաթ օր, Հայոց կողմէ կազմակերպուած բանակով պաշտպանութիւնը կը կատարուէր Քրիստոնէական կրօնքին ոչ-քրիստոնեայ եւ գերաւելի ու տիրապետող պետութեան մը ղէմ: Անհաւասար պայքար, սակայն գերազոյն գաղափարականի մը համար- պաշտպանութիւն Քրիստոնէութեան ու Հայ Առաքելական Եկեղեցիին: 1036 Վկաներուն մէջ էին քաջն Վարդան Մամիկոնեան, կորովին խորէն խորխոռունի, արին Արտակ Պալունի, զարմանալին՝ Տաճատ Գնունի, իմաստունն՝ Հմայեակ Դիմաքսեան, հրաշակերտն՝ Ներսէհ Քաջբերունի, մանուկն՝ Վահան Գնունի, արդարն՝ Արսէն Ընծայեցի եւ յառաջադէմն՝ Գարեգին Սրուանձտեան: Ու այս մեծ կրօնամարտին պատմագիրները եղան՝ ոսկեղինիկ եղիչէ եւ Նազար Փարպեցի:

Զոհուեցան անոնք ու մեռան «իմացեալ մահ»ով որ

անմահութիւն է: Յովհաննու Յայտնութեան գրքին մէջ (գլուխ է, համար 13-14) Աստուծոյ գահը կը շրջապատուի բազմութենէ մը որ «մեծ նեղութենէ եկող»ներէ է կազմուած: Ասոնք «իրենց հանգերձները լուացին եւ Գառնուկին արիւննովը ճերմկեցին» («Սոքա են որ գան ի վշտաց մեծաց, եւ լուացին զարկանելիս իւրեանց եւ սպիտակացուցին արեամբ գառինն»): Ինձ համար այս է, եւ բոլորիս համար ալ պարտի ըլլալ, Վարդանանց Խորհուրդը: Մեծ նեղութենէ մը ելլելով Տիրոջ ներկայանալ եւ իրենց զգեստները Գառնուկին արիւննով լուալ ու ճերմկցնել: Այս է ոչ միայն Խորհուրդը՝ այլ նաեւ Վարդանանց տեւական գաղափարապաշտութիւնը:

Վարդանանցի Խորհուրդը պատանեկութենէս ի վեր անջնջելի մտասեւեռում մ'է եղած ինծի համար: Ռուպէրթ Քոլէճի մէջ Հայ ուսանողութիւնը որպէս Հայոց Ազգային Տօն՝ ընտրեւ էր Վարդանանց Զօրավարացը: Ամէն տարի այդ օր Հայեր չէին մտներ դասարան, այլ կերթային Քոլէճի մատուռը, ուր Հայ ուսուցչապետը Փրօֆ. Յակոբոս Ճէճիդեան, աւելի վերջի շրջանին ալ Փրօֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան բեմ ելլելով կը կարդար Եղիշէի այն հոգեցունց էջը, ուր Արտաշատի Ժողովին պատասխանը կը գտնուէր ուղղուած առ Միհր Ներսէհ հաղարապետ. «այս կրօնքէն մեզ ոչինչ կրնայ դատել, ո՛չ հրեշտակներ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր եւ ո՛չ ջուր»: Քոլէճին մէջ, իմ շրջանիս, երկրաչափութեան ուսուցիչն էր Դանիալ Մաքս Լարսըն, որ օր մը ինձմէ խնդրեց Վարդանանցի տօնը իրեն բացատրել: Համառօտակի բացատրեցի: Արցունքի կայլակ մը սահեցաւ այտէն մար, զիս տուն տարաւ որպէսզի տրկնոջ ալ պատմեմ աւելի ընդարձակօրէն: Պատմեցի նոյն յուզեալ վիճակով եւ խնդրեցի որ ինծի Պաշլաւազէտ ուսուցիչի մը հասցէն տան որպէսզի թղթակցութիւնով այդ լեզուն սորվիմ՝ Միհր Ներսէհի տրուած Պաշլաւերէն պատասխանը նոյն լեզուով կարդալու համար: Տրկինը Շուէտացի ըլլալուն ինծի յանձնարարեց Ուփսալա գտնուող իր մէկ Իրանազէտ բարեկամը, Հենարիք Ս. Նիւպէրյը (1889-1974) որ յետոյ նոյն համալսարանին Պաշլաւերէնի ուսուցչապետն ալ եղաւ: Թղթակցելով, ինծի սորվեցունց այդ լեզուն ու անոր այբուբենը: Յետոյ երբ Պաշլաւերէնը նիւթ ընող գիրքեր հրատարակեց՝ անոնք ալ զրկեց ինծի: Ու երբ քանի մը

տարի առաջ վախճանեցաւ՝ ցաւակցութեան գիրը դրկեցի՝ այժմ Սթոքհոլմ գտնուող իմ Շուէտացի բարեկամիս՝ մեծ դեսպան ու Փրօֆ. Տօքթ. Կուննար Եարրինկի:

Քանի մը տարի առաջ «Մարմարա» ի մէջ, ոչ գոհացուցիչ կացութիւնով, հրատարակեցի Արտաշատի ժողովին՝ Միհր Ներսէզի ուղղած նամակին Պահլաւերէն ամփոփումը:

Այսօր կը կրկնեմ դայն, աւելի նպաստաւոր պայմաններումէջ: Վարդանանց Խորհուրդին լեզուական մանրամասնութիւններուն այսքան սեղմօրէն փարած ըլլալու համար յարգելի ընթերցողներէս ներողութիւն կը խնդրեմ: Սակայն չէ՞ որ այդ Պահլաւ գրութիւնը ազգանշանը տուաւ Աւարայրի ձախառամարտին ու Վարդանանց նահատակման, մարտիրոսացման:

Գրութիւնս կը փակեմ Վարդանանցի սա նշանաւոր տաղով. «Հովիւքն զուարթուն հրով հոգւոյն շիջուցին դբոցն զկրակապաշտ Պարսիցն»:

17 Փետրուար 1977

ԼԵԶՈՒԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԸ

Մայրենի լեզուն անշուշտ ճիշդ պիտի չըլլար լեզուագիտութեան պարունակին մէջ առնել: Ամէն անհատ իր մայրենի լեզուն կը սորվի, կը խօսի ու կը գրէ, սակայն «լեզուագէտ» չի համարուիր: Կենդանի էակներու - ասուն թէ անասուն - արտայայտութեան ձեւն է այդ: Մարդ էակը կը խօսի. անասուն կենդանին տարբեր կերպով կ'արտայայտուի, միջատին «բզգալ»էն մինչեւ առիւծին «մռնչել»ը: Մարդ կարող է իր մայրենի լեզուն ուսումնասիրել, մինչեւ անոր պատմական արմատը իջնել խորապէս: Սակայն եթէ օտար լեզու սորվիլը խնդրոյ առարկայ ըլլայ՝ հոն հարցը կը ճիւղաւորուի - օտար լեզուն միայն հասկնա՞լ, միայն կարդալ ու հասկնա՞լ, կամ զայն միայն խօսիլ, թէ զայն միայն որպէս լեզուաբանութեան նիւթ ուսումնասիրել առանց գործնական նպատակ ունենալու: Կատարագործեալը այս բոլորը միաժամանակ քնելն է:

Լաւ, մարդ քանի՞ լեզու կրնայ սորվիլ կամ խօսիլ: Թիւր կրնայ մատի վրայ համրուելու չափ քիչ կամ ատկէ շատ աւելի ըլլալ: Այս վերջիններուն համար է որ «բազմալեզուագէտ» բառը կրնայ գործածուիլ: Աշխարհի վրայ խօսուած կամ խօսուող լեզուներու թիւ 2796 է: Այս թիւը ի մտի ունենալով ճամբայ ելլենք:

Պատմութեան արձանագրած համբաւաւոր «բազմալեզուագէտ»ներէն կը յիշեմ հետեւեալները. Առաջինը՝ Ն.Ք. 130-60 ի միջեւ ապրած Պոնտոսի Մեծն Միթրադատ 2.

Եւրոպատոր Թադաւորը որ 22 լեզու գիտէր: Եոհան Ատելունկ անուն գերման լեզուաբանը 1806-1817ի միջեւ հրատարակած 5 հատորնոց գրքին անունը «Միթրադատ կամ Ընդհանուր Լեզուաբանութիւն» դրաւ:

Երկրորդը Իտալացի Կարդինալ ձուգէփփէ Մէտոֆֆանթին է (1774-1849) որ նախ Պոլոնեար համալսարանը արեւելեան լեզուներու դասախօս եղաւ, յետոյ Հռոմի մէջ գործեց, Վատիկանի մատենադարանապետ ալ եղաւ: 57 լեզու գիտէր եւ ուխտաւորներու հետ միաժամանակ 12 լեզուով կրնար խօսիլ: 1937ին իր կենսագրութիւնը լոյս տեսաւ:

Մեր օրերուն երրորդ բազմալեզուագէտ Ըլլալուի Երկրորդ Ընդհ. Պատերազմէն քիչ առաջ վախճանող Փրօֆ. Ֆրանքֆորդ՝ 290 լեզու կամ գաւառաբարբառներու տիրացած էր: Իսկ այժմ, որպէս չորրորդ, - եթէ տակաւին Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան մէջ իր պաշտօնը կը շարունակէ - Սթրազպուրկցի Ժորժ Շմիթ տիրացած է 53 լեզուներու: Հոս, սակայն, հարկ կը տեսնեմ կրկնելու թէ «բազմալեզուախօսութիւն»ը բուն «ընդհանուր լեզուաբանութեան» հետ ոեւէ կապ չունի, որովհետեւ գիտական հիմէ զուրկ եւ մակերեսային կրնայ Ըլլալ:

Հին հայերը, պատմութեան մաղէն անցընելով, կրնանք ըսել թէ կարգ մը հին լեզուներու հետ առընչութիւն ունէին, Ըլլայ գաղթի Ըլլայ դրացութեան բերումով: Այդ լեզուներու շարքին կրնանք յիշել Ուրարտերէնը, Ասորերէնը, Փռիւգերէնը, Միտանիներու, Մարերու, Գիմմերներու, Շակերու, Ասորիներու լեզուն, Հին Պարսկերէնը, Պահլաւերէնը, Հելլէներէնը, եւայլն, այսինքն օտարազգի հաւաքականութիւններ, որոնց հետ չփման մէջ մտած են հին օրերուն: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել կարգ մը Կովկասեան լեզուներ ալ, մանաւանդ Վրացերէնը եւ Աղուաներէնը: Այս պատճառներով է որ Հայ բառամթերքին 68 առ հարիւրը ստուգաբանուած է: Երբ Հայոց պատմութեան համեմատաբար նոր էջերուն հասնինք՝ այն ատեն մէջտեղ կ'իլլեն Արաբերէնը, Պարսկերէնը, Ֆրանքներու լեզուն, Միջին Հելլէներէնը, Քիւրտերէնը, Կեղրոնական Ասիոյ Ուշդուր Թրքերէնը, Մոնկոլերէնը, մեզ մօտ ալ Ռուսերէնը եւ Թուրքիոյ Թրքերէնը:

Իտալացի Փիան տէլ Գարփինէ կրօնաւորը (1182-1252) որպէս նախակարապետ Մոնկոլիա էր գացեր եւ «Մոնկոլ-

ներու Պատմութիւնը» գրեր 1245-47ին: Հոլանտացի կրօնաւոր Ռոյսպրուք (1220-1293) յաջորդեր էր իրեն եւ «Թաթարներու Բարքերը» հրատարակեր 1253-55ին: Նոյն թուականներուն նոյն ուղիին վրայ կը գտնենք եւ Հայ մը, Հեթում Ա.ը (1226-1269): Կիրակոս Գանձակեցիի (մեռ. 1292ին) «Համառօտ Պատմութիւն»ը (գլուխ ԾԶ, էջ 211-217, «Վասն երթալոյ բարեպաշտ արքային Հեթմոյ առ Բաթու Ղան») սապէս կ'ըսէ. «Նա յառաջագոյն առաքեաց զեղբայր իւր զՍմբատ, որ զօրավար էր նորին, առ Ղանն Գիւղձ ընծայիւք եւ պատարագօք, եւ զարձաւ ի նմանէ ընծայիւ եւ հրովարտակով ընդունելութեան: ... Հասին ի Ղումոդոլուն (Քարաքորում լեռներու հարաւը) եւ եկեալ ի Պէրպոլէխն (Պէշպալըք, քաղաք Ուլղուր Թրքաց) յաւազուտ երկիրն (Կոպի անապատ), մտին ի Թուրքաստան, Թիէնչան (էջ 214, ծանօթ.)»: Դարձը տեղի ունեցաւ 8 ամիս յետոյ: Վերոյիշեալ Սմբատ Սիւնեաց իշխան՝ գիտէր 4 օտար լեզու. Վրացերէն, Պարկերէն, Ուլղուր Թրքերէն եւ Մոնկոլերէն: Գանձակեցի (գլուխ Լ, էջ 149Ե) Մոնկոլերէնէ կուտայ 50 բառ, որոնք արեւելագէտներու ծառայած են որպէս աղբիւր: Ահաւասիկ քանի մը օրինակ, որոնք կը բաղդատեմ Դասական Միջին Մոնկոլերէնի հետ:

Գանձակեցի Դասական Միջին Մոնկոլերէն Իմաստ

Իջա Էջիկէ, Էջէ հայր

աբա էֆէ մայր

աման ամա բերան

օբար իւֆէր եղ

ունէն իւնիյէ կով

թախեա թափիյա հաւ

Կեդրոնական Ասիա գացող Հայ պատմագիրներու շարքին էր նաեւ Սիւնիքի Եպիսկոպոս Ստեփանոս Օրբելեան որ Քրիստոնեայ Մոնկոլ Արկուն Խանի որդւոյն մկրտութեան ներկայ էր:

Տարբեր Հայ մատենագիր մը, Վարդան Պատմիչ, Մոնկոլ Հիւլալու Խանի հրաւերով 1246ին անոր մայրաքաղաքը այցելեց: Վերը յիշուած Հոլանտացի Ռոյսպրուք՝ երբ Թաթարիստան այցելեց հոն Թուրքերէն եւ Արաբերէն գիտցող Հայեր գտաւ, Մանկու Խանի պալատին մէջ ալ Սարգիս անուն Հայ վանական մը որ որպէս Թարգման իրեն օգտակար եղաւ:

1318ին Զինաստան գտնուող Հռովմէադաւան քահանայի

մը գրութենէն կը տեղեկանանք թէ հարաւային արեւելեան
Չինաստանի Չուան -չօու (այժմ Ֆուքիէն) նահանգին
Ջայթոն քաղաքին մէջ հարուստ հայ տիկին մը մայր եկեղեցի
մը շինել տուած էր: Որով, Միջնադարեան Հայերու տիրացած
օտար լեզուներու շարքին պէտք է Չինարէնն ալ աւելցնել:

22 Մարտ 1977

«ՄԵԾԱՁՈՐ»

(Դարպաս Ծննդավայրիս)

Այո՛, չակերտաւոր «Մեծածոր», որովհետեւ Մեծածոր տեղանունը ստրկական թարգմանութիւնն է թրքերէն «Պիւլիւքտէրէ»-ին: Էմմանուէլ Եսայեան 1893ին՝ որպէս Վերին Վոսփորի այդ գիւղին տեղանունը՝ այդպէս է գործածած իր «Մեծածորի ներշնչումն», 1889-1892» անուն երկին մէջ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ Խորածոց բառը գործածել որպէս ճշգրիտ թարգմանութիւնը այդ պատմական գիւղին Հելլեներէն Պաթիփոլփոս կամ վաթիփոլփոս անուան որ կը գործածուէր հնուց (Հին Հելլեներէն պաթի'ս, նոր Հելլեներէն վաթիս խոր, լայն, փոփոս ծոց,- սակայն ո՛չ ձոր):

Արեւմտահայ բանաստեղծներ սիրած ու գոված են Վոսփորը: Սա վայրկեանիս կը յիշեմ Մկրտիչ Աճէմեանն ու Թովմաս Թէրզեանը: Առաջինը իր հիացումը կը յայտնէ սա տողերով «Ալեաց մէջէն կանգնած վեր, զոյգ հրաշալի աշխարհներ, Ապշած դիտէք միշտ զիրար, իբրեւ երկու սիրահար, եւ Տէր ժպտի ձեր վերայ, Սիրուն ափունք Վոսփորայ»: Երկրորդը սա իղձը կը յայտնէ. «Ա՛հ գերեզմանս այնտեղ ըլլար, ուր Վոսփորի դարեւանդներ, ծաղկեպսակ եւ միշտ զաւար, թանան յալիս իրենց պատկեր: Եւ այն ծաւի, ծաւի ալեակք, գային փշրիլ շիրմիս վրայ, ու հոն նոճեաց մէջէն կաթէր՝ ճերմակ մահկին լոյսն արծաթեայ: Պատմական է Պիւլիւքտէրէն միջնադարեան շրջանէն: Գիւղը ունի համբաւաւոր մարգագետին մը (Հելլէն. ֆալոս

ակրոս գեղեցիկ դաշտ, մարմանդ) լայն ու տարածուն, որուն վրայ կը գտնուէր հսկայ, լայնշի, դարաւոր, ու պատմութեան անցած սօսի մը (Թրք. չընար): Համբաւ չահեցաւ ան Առաջին Խաչակրական Արշաւին (1096-1099) երբ այդ արշաւին հրամանատարը Նորման դուքս Կոտֆրուա տը Պուլյոն դէպի Պաղեստին փութաց իր 150.000 հոգինոց բանակով 23 Դեկտեմբեր 1096ին հասաւ Կոստանդնուպօլիս եւ իր վրանն ալ հաստատելու համար որպէս հանգստեան վայր ընտրեց Վաթիքօլփոսի մարգագետնին այդ հսկայ սօսին որուն նկարը հոս կը կցեմ: Մեր բառարան ու հանրագիտակներու մէջ, օրինակ ընդարձակ «Լառուս»ը, «Համբաւաւոր Ծառեր» պիտակին տակ պիտի գտնէք նաեւ «Պիւլիւքտէրէի Սօսին» (Յր., Լա Փլաթան տը Պիւլիւքտէրէ) հակիրճ ծանօթութիւնով. Եթէ ճեղք ունեցող այդ ծառը կը կոչուէր նաեւ Հելլեն. Հէփթա Ատելֆիմ, Թրք. Ետի Բարտէշլէր, Հայ. Եօթը եղբայրներ): Այդ սօսին դեռ կ'ապրէր իմ մանկութեանս շրջանին: Յոյն սրճեփ մը տեղաւորուեր էր անոր մէջ: Երեկոյին բոլոր աթոռ ու սեղանները կը զիղէր այդ ծառին Խոռոչին մէջ, ինք ալ քնանալու համար կը բարձրանար դէպի նոյն Խոռոչին վերի ծայրը գտնուող իր մահիճը:

Այժմ այլեւս չկայ այդ նշանաւոր սօսին, մարգագետինն ալ պետութեան կողմէ վերածուած է պտղատու ծառաստանի: Բայց կը յիշեմ, այդ փոփոխութենէն առաջ նոյն գետնին վրայ, Կիրակի օրեր, դեսպանատուներու կցօրդները ձիու վրայ ձոկանախաղ (անգլ. փոլօ) կը խաղային:

Պիւլիւքտէրէի պատմութիւնը կը սկսի Հելլեն Մեկարացիներու օրէն, որպէս ձկնորսութեան կեդրոն, Վոսփորի ամենալայն վայրը (33 քլմ/թր, Եւրոպական ափէն Ասական ափը): Ծովախորշին (Հին անունով Սարոնի Ծոց) մէջ կը թափէր գետակ մը որ 1732ին իր ափէն քիչ աստին կապտուեցաւ (պէնտլէր) եւ ջուրը՝ ջրմուղներով փոխադրուեցաւ Պոլիս: Յուստինիանոսի օրով գիւղին մէջ կառուցուեցաւ Ս. Թէոդորոս եկեղեցին, 7րդ դարուն Յունաց պատրիարք Տարասիոսի օրով ալ վանք մը, որուն աւերակներուն կարելի է հանդիպիլ Գոճաթաշ կոչուող գաղաթին մօտ. Գիւղը համբաւաւոր եղաւ իր դեղձի ծառերով (43 տեսակ) եւ ստամոքսի ու աղիքներու բուժարար խմելու ջուրերով: Առաջինն է Ալի Պապայի ջուրը (կարծրութեան աստիճան՝ 2), այն Ալի Պապան որուն ձեռքը համբուրած

եմ մանկութեանս: Այդ ջուրը 1938ին գիւղացի բնակչութեան ծախքով նաւամատոյցին դիմացի աղբիւրը իջուցուեցաւ: Երկրորդ ակն է Գոճաթաշ (կարծրութիւն 2) երրորդը՝ Քէֆէլիքէօյ (կարծ. 3), չորրորդը՝ Սուլթանսուլու (կարծ. 4). Համբաւաւոր էր նաեւ Ֆըսթըքսուլու (սակայն կարծ. 10): Գիւղը, ձորերու մէջ կան նաեւ Փափաղ (Թոփթաշը) սուլու, Նէրաքի եւայլն: Գիւղին ամենահին աղբիւրը (չինուած՝ 1558ին) այժմ չի հոսիր, ցամքած է: Գոճաթաշ կոչուող գաղաթէն (հին անունը՝ Գապաթաշ, բարձրութիւն՝ 247 մետր) կարելի է միաժամանակ տեսնել Սեւ Ծովն ու Մարմարան:

Գիւղին գլխաւոր թաղերն են՝ Չայրըպաշը (ուր նշանաւոր մղկիթ մը կայ, 1782ին շինուած) Գալաֆաթ Երի, Մալթըզ Չարչըսը, Տէրէիշի, Ֆըսթըքսուլու Փիասա: Պատմական է նաեւ Թոփչու Գարադօլու կոչուած շէնքը՝ ուրկէ հնուց Վոսիորը կը պաշտպանուէր թնդանօթներով: Գիւղը նշանաւոր է իր ձուկերով, շագանակներով, պտուղներով, իր ճաշարաններով, զբօսավայրերով եւ ծովու լողարաններով: Առաջնակարգ կը համարուին նաեւ իր աղիւսները ու բրուտեղէնները: Ունի նաւաշինութեան կեդրոն մը, ազատարար նաւերու խմբավայր մը, ծառամշակութեան եւ ծաղիկեմշակութեան պետական կեդրոններ: Դեսպանատուններու ամարանոցներէն նշանաւոր է ռուսական Մոսկոֆ Սարայը որ քարաշէն ու փայտաշէն երկար նաւամատոյց մ'ալ ունէր նստարաններով, ուր մանկատածներու եւ մանուկներու անուշեղէններ կը հրամցուէին ռուսերէնով: Ռուս վեհապետ մը թանկագին, իֆոն (եկեղեցական պատկեր) մը նուիրած է յունական եկեղեցիին: Դաշտավայրէն դէպի ներս կամ Աբրահամ Փաշայի ագարակը (այժմ Պիլէդիկճի Զիֆթլիյի), եւ Սուլթան Սուլուէն աւելի անդին, դէպի վեր՝ Պահճէքէօյ: Հայաշատ կեդրոն մ'է Պիւլիւքտէրէ, իր Ս. Հռիփսիմեանց եկեղեցիով (կառուց. 1848ին) որ շատ բան կը պարտի Աբրահամ Փաշա Քարաքէհեա-Երամեանին (1833-1918) եւ անոր հօր Գէորգ Պէյին (Նախարար) ու նաեւ թաղականներէն Մաքսուտ Հարենցի: Ֆըսթըք Սուլուի մօտ կը գտնուէր Համայնարանի՝ Առողջապահութեան դասախօս Ֆէրտիւնանտ Փաշայի (1843-1905) եւ Աւետարանական Հայոց Աղգապետ Յակոբ էֆ. Պօյաճեանի բնակարանները:

Ս. ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Այս տողերը կը գրեմ որպէս դարպաս իմ պատշապան սուրբիս որուն այսօր է յիշատակ ըստ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ: Կէտիկփաշայի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցւոյ մկրտութեան աւագանին առջեւ Յակոբ անունը ինծի շնորհեր են երեք Յակոբներ - մեծ հայրս Յակոբ, կնքահայր մօրեղբայրս Յակոբ, եւ զիս մկրտող տէր հայրը Յակոբ Փափազեան: Մեր սուրբերու կարգին՝ Միջագետքի եկեղեցիէն կուգայ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետը: Ծնունդով ասորի. իր ծննդավայրը Մծբին քաղաքին մօտ (այսօր Թուրքիոյ հարաւի սահմանագծին վրայ՝ Նուսայպին) շուրջ 300ի ատեններ՝ Մարուգէ անուն ճգնաւոր մը գուշակեր է անոր մեծանուն հայրապետի մը աստիճանին հասնելու ապագան: Եւ իսկապէս ալ քիչ վերջ ան կոչուեր է «Մեծն Յակոբ» եւ Միջագետքի հրաշագործ Մովսէսը»: 309 թուին ան Ամիդի (այժմ Տիւրպէքի) մէջ Անտիոքի Մելիտոս հայրապետէ ձեռնադրուեր է Մծբինի Եպիսկոպոս եւ այդ հանգամանքով 313-320 տարիներու ընթացքին կառուցանել տուեր է Մծբինի եկեղեցին, որուն փլատակները ես կարողացայ զինուորութեանս շրջանին (1915ին) տեսնել երբ իբր ուխտաւոր կը շրջէի Մարտինի մօտ՝ ուր կը գտնուէր Յակոբիկեան Ասորիներու (թրք. Սիւրեանիի քառիմ) պատրիարքարանը: Դպրոցականի շրջանիս զբաղած էի ասորերէնով. ցայսօր գոց գիտեմ անոնց «Հայր Սեր»ը ...: Ապուն տպաշմայօ նւտփատաշ սմօֆ, տիտէ մափուտօֆ եւայլն:

Ս. Յակոբ, որպէս Մծբնայ եկեղեցիին պատուիրակ, 325ին մասնակցեցաւ Նիկիոյ Տիեզերական ժողովին: Հայ Առաքելական եկեղեցին զայն դասած է իր սուրբերու կարգին: Նարեկացին ներբող մը նուիրած է անոր, Ներսէս Շնորհալի ալ շարական մը, «Յաղթող եւ սուրբ հայրապետ նման Մեծին Մովսէսի բարձող խաչին պարծանաց ընդդիմամարտ հանդիսիւ գթեղ ունիմք բարեխօս առ Հայր յերկինս վասն մեր ...»: Զօսն անունը կրող գիրքը (Ասորի-Հայ թրգմն.) սխալմամբ է որ իրեն կը վերագրուի: Նմանապէս թիւրօրէն ան կը նկատուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հօրաքրոջ Խոսրովուհիի որդին: Հայեր՝ խոր գնահատութեան արդիւնքով է որ կը ջանան զայն հայացնել: Սակայն Ասորի է ան ծնունդով, յետոյ հայոց մէջ ալ գործած: Վախճանած է 338ին: Ինչպէս վերը յիշեցի, Ա. Աշխարհամարտին, որպէս սպայ, միջոց մը կարողացայ չըջիլ Մարտինի չըջանը, մինչեւ Մծբին: Մարտին քաղաքի Ասորիներու պատրիարքարանի չքեղ շէնքը զիս շլացուց: Այցելեցի եւ անոնց տապարանը: Ներկայ եղայ անոնց կրօնական արարողութեան, որու ընթացքին յիշուեցան Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ ու Եփեսոսի տիեզերական ժողովները-զանց առնելով Քաղկեդոնը: Յիշուեցան նաեւ Ասորիներու ուղղափառ հաւատքը ճշդող Պէրտանցի Մար Եագուպը, Սար Էֆրամը (Ա. Եփրեմ Խուրին որ մկրտութիւն է ստացած Ս. Յակոբ Մծբնացիէ):

Իսթանպուլ վերադարձիս՝ յաճախ այցելեցի Յակոբիկեան Ասորիներու եկեղեցին (հին անունով Գոնափուլա փողոց, Թէփէպաշիի դառիվայրէն վար, ներկայ եղայ իրենց արարողութեան, պատուասիրուեցայ ողջագուրուեցանք, եւ քննադատուեցայ մեր Նոր Տոմարի գործածութեան համար: Ինծի՝ օրինակ մը նուիրեցին՝ սարկաւագներու համար պատրաստուած պատարագամատոյցէն, լատին գրերով, թուրքերէն, տեղ տեղ ալ կային ասորերէն եւ յունարէն ասացուածքներ: Այդ գրքոյկը տպուած է Մարտին, Հիֆմէք Պասըմէվի, 1949ին, եւ վաւերացուած Մարտինի մետրոպոլիտ Տօլափէօնիւլէ: Օրինակ՝ «Բարւոք կացցուք»ի եւ «Տէր ողորմեա»ի թարգմանութիւն՝ յունարէնի հիման վրայ. սթալմուլեֆալուս (յուն. սթօմէն քալօս) ու քուրեէլէյսօն (յուն. ֆիրիէ էլէյսոն): Մենք, այսինքն Հայ Առաքելական եկեղեցին, ալ արարողութեան երկու փոխառութիւն է կատարած յունարէնէ: Մին՝ օրթի, որ յունարէն ըսել է «ուղիղ» (յուն.

օր[թոս-ուղիղ), այսինքն՝ «ուղիղ, ոտքի կանգնեցեք»): միևսը՝ պրոպիտուսմէ՝ որ նոյն լեզուով կուտայ «լռութեամբ ուշադրութիւն ըրէք»ի իմաստ (յունարէն ծէսի մէջ՝ փրոսոփոսմէ): Վերագառնալով Յակոբ անունի ստուգաբանութեան՝ այդ անունը կը գտնենք ծագած՝ եբրայեցերէն Եփոփէն որ կը նշանակէ «գարշապարէն բռնող»: Ս. Գրոց մէջ այդպէս է կոչուած Իսահակի ու Ռեբեկայի երկուորեակ որդիներէն կրտսերը, որովհետեւ ան լոյս աշխարհ եկաւ երէց եղբօրը Եսաւի գարշապարէն բռնած: Այսօր Արաբերէն արապ բառն ալ կը նշանակէ «ոտքի հետքէն երթալ», քա՛ափիպ ալ «հետեւիլ»: Հետաքրքական է նաեւ գիտնալը թէ Հայերէնն ալ ունի աբբառը «ոտք»ի իմաստով, որը արմատն է «ոտքի հարուած»ի իմաստով գործածուող արագիին:

Յակոբ անունն կը տրուի կարգ մը բռնադբօսիկ իմաստներ, անշուշտ որպէս կատակ: Համբենք.

1. «Խաբող»- չէ՞ որ Ս. Գրոց մէջ Յակոբ պնակ մը ոսպի ապուրի փոխարէն իր երէց եղբօրմէն գնեց անդրանկութեան իրաւունքը:

2. «Կորզող»- չէ՞ որ ըստ Ս. Գրոց՝ Յակոբ իր մօր զրգուծով գնաց իր ծերունի եւ կուրացած հօրը մօտ, իբր Եսաւ ծպտուած եւ անկէ ստացաւ հայրական բացառիկ օրհնութիւն:

3. «Սանդուխաւոր գող» - չէ՞ որ, դարձեալ ըստ Ս. Գրոց, Յակոբ երազին մէջ երկար սանդուխ մը տեսաւ, սանդուխ մը որով մարդ բարձրանալով կը մտնէ տուներէ ու պատուհաններէ ներս: Սակայն Յակոբի շուրջն սոյն բոլոր «Խաբող»ները եւ «գող»երը կ'անհետին երբ մտաբերենք թէ ան քիչ յետոյ կոչուեցաւ Իսրայէլ, որ կը նշանակէ «ախոյեան Աստուծոյ» կամ «Աստուծոյ հետ մարտնչող», ի յիշատակ այն զրուագիին, որ կը պատմէ Յակոբի՝ գիշերէն մինչեւ առաւօտ մարտնչումը Հրեշտակի մը հետ, ամայի ճամբու մը վրայ: Որով Յակոբի մեր հետադասութեան հանգոյցը կ'ըլլայ «Աստուծոյ ախոյեան» եղական պատուանունը:

Որով այս գիշեր բոլոր Յակոբները պարտին բաժակ բարձրացնել «Աստուծոյ ախոյեան»ի հանգամանքով: Ընորհաւորութիւններ բոլորին:

17 Դեկտեմբեր 1977

ԱՅՅ ՄԸ ՏԵԿՈՐԻ ՏԱՃԱՐԻՆ

Տարիներ առաջ երբ Անգարայի համալսարանը կը դասախօսէի հաստատութեան հնարանական ճիւղը գիտական շրջապտոյտ մը կազմակերպեց ղէպի մեր ծայրագոյն արեւելեան գաւառները: Զիս ալ հրաւիրեցին որպէս Հայագէտ: Զմոռցայ հետս առնել Հայագիտական պատկերազարդ գրքեր: Այդ հնագիտական թափառումներէս հոս պիտի պատմեմ միակ այց մը:

Շոգեկառքով ուղղակի գացինք Կարս, այցելեցինք նշանաւոր բերդը եւ յետոյ Ախուրեան գետին ափն ի վեր, ղէպի հարաւ-արեւելք ճամբորդելով հասանք Տիկոր ականը (Հայկական հնչումով Տեկոր կամ Տիկոռ) որ շուրջ 1400 բնակչութիւն ունի այժմ, Կարսէ հեռավորութիւնը շուրջ 48 քլմ/թ., 2650 մեթր բարձրութիւն ունեցող Կոտոր լեռան արեւելեան դառիթափին վրայ, Անիի հարաւ-արեւմուտքին: Տեկոր՝ մեր հնագոյն տաճարներէն մին է, Քասախ (այժմ Ապարան) ու Երերուքի (Անիի մօտ) կողքին:

Տակաւին տաճարը շտեսած՝ բլրան մը ստորոտը նստանք յոգնած եւ շուրջ 5-10 վայրկեան քննեցինք Տեկոր անունը: Հարաւ-արեւելեան Կովկասի մէջ Կովկասազգի ժողովուրդներու բազմութեան միջեւ կ'ապրի Նոր Իրանեան ժողովուրդ մը, որ ինքզինքը կը կոչէ Իրոն, օտարներու կողմէ ալ կը կոչուի Օս կամ Օսեթ, որուն արեւմտեան ճիւղը կը կրէ Տիկոր կամ Տիկորոն անունը. սերած՝ հին Ալաններէն (յիշեցէք Արտաշէս արքայի ամուսնութիւնը Ալանաց

Սաթինիկ օրիորդին հետ) :

Այս խօսակցութենէն վերջ, ելանք ոտքի, բլուրը մագլցելով տաճար մտնելու համար: Այո՛, ելանք բլրան գազաթը, սակայն ի՞նչ գտանք հոն: Փոխան կանգուն տաճարի՝ սոսկ քարակոյտ մը: Ժամանակը եւ բնութեան ուժերը ոչնչացուցեր էին մեր Տեկորը: Որով քարակոյտին առջեւ կանգնած՝ մեր քննութիւնը կատարեցինք լուսանկարներու վրայէն, ջանալով այդ քարակոյտը վերականգնել մեր երեւակայութեամբ, տեղն ու տեղը, հետեւելով հետս տարած լուսանկարներուն:

Տաճարը նախապէս աստիճանաւոր մուտք մը ունէր, չուրջ 8 աստիճան, ամբողջ չորս կողմը, որ յետոյ մաշեր էր: Գմբէթը, որպէս ձեւ, նախատիպարն էր Հայոց դասական փառաւոր գմբէթներուն: Կանգուն էր մնացած մինչեւ մեր օրերը, սակայն առանց խաչի, ու յետոյ փլած: Լուսամուտները նեղ էին, բնորոշելով Հայկական եկեղեցիին խորհրդաւոր ներքինը որ կը կրէ հետեւեալ յատկանիշները. կիսով լոյս, մթախառն, հաւատաւորը՝ արտաքինը թողլով ինքնամփոփման մղող, եկեղեցական պատկերներն ալ նոյն-հետայն զուսպ: Հայոց Աստուածամայրը զգաստ, մթագոյն (սովորաբար մութ լեզակագոյն) զգեստով, մաղերը ծածկած. յունական թեոթոփոսը (Աստուածամայր) յիշեցնող, եւ ոչ Եւրոպացոց հերարձակ ու չքազգեստ մատոննան:

Ձեռքի պատկերս դիտելով տաճարին կառույցը զիս խորամթիւն ինքնամփոփման մղեց ու քարակոյտին առջեւ ծնրադրելով խաչակնքեցի երիցս, բազկատարած աղօթեցի, ձեռնամած «Հայր Մեր» ըսի: Օրհնութեան ու երանութեան բառեր փսփսացի ուղղուած՝ Սահակ Կամսարականի որ կառուցել տուեր էր այս տաճարը դարե՛ր առաջ, Զ. դարուն:

Ոտքի ելայ, տամուկ աչքերով, եւ չուրջիններուս դառնալով հակիրճ պատմականը ըրի այս շինութեան, որ որպէս քարակոյտ կը կանգնէր այժմ մեր առջեւ: Հնուց, երբ այս քարակոյտը եկեղեցի էր, գմբէթը կը հանգչէր չորս մայր սիւներու վրայ: Նախնական վիճակով պարզ ուղղանկիւն շինութիւն մ'էր ան, առանց գմբէթի եւ խորանի: Աւելի վերջ, արեւելեան կողմը ո՛չ թէ բոլորչի՝ այլ ուղղանկիւն խորան մը աւելցուեցաւ կեդրոնի չորս մայր սիւներուն վրայ ալ գմբէթ մը բարձրացաւ: Յետոյ արեւելեան բաժնին մէջ երկու մասնախոցեր աւելցուեցան եւ շէնքը սիւնադարձ

անդաստակով մը շրջապատուեցաւ: Տարիներ վերջ, ուղղանկիւն խորանը բոլորչի ձեւ առաւ եւ (ըստ Թորոս Թորամանեանի, 1864-1934) նախաքրիստոնէական շրջանին հեթանոս տաճար մը եղող այս կառոյցը՝ Հայկական եկեղեցիի մը վերածուեցաւ:

Տեկորի այցելութիւնը կատարեւ էի 1937ին: Այս գրութիւնը ու նկարները «Մարմարա»յի կը զրկեմ որպէս 40ամեայ յիշատակութեան ուխտանուէր:

8 Յունիս 1977

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐԻ ԴԵՐԸ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԿՈԿՄԱՆ ՄԷՋ

Ինչպէս նախորդ գրութիւններէս կ'արտաբերուի իսթան-պուլական գրական աշխարհաբարի բարեկարգումը սկսած է 1851ին Գրիգոր Օտեանի «Առաջարկութիւն Աշխարհաբար Լեզուի Վրայ» անուն գրքոյկով, 12 էջ, հրամանաւ Յակոբոս Սերոբեան պատրիարքին: Հրանտ Ասատուր, ծնունդ 1862ի, անշուշտ չէ հասած այդ բարեկարգումին սկզբնական շրջանին: Սակայն, ինչպէս տեսանք այս սիւնակներուն մէջ, աշխարհաբարի բարեկարգման խնդիրը տեւած է մինչեւ 1880ական թուականները, երբ Հրանտ Ասատուր այլեւս կրնար դեր խաղալ բարեկարգման մէջ: Այն մանրամասնութիւնները զոր՝ այժմ պիտի տամ՝ քաղած եմ իրմէ եւ իր կենակից Զապէլ Ասատուրէն (Հրանտ Ասատուր ծնած էր Պոյաճըզիւղ, էմիրկեանի պուրակին մօտ գտնուող Տէմիրճիպաշիներու նահապետական տունը եւ իր նախակրթութիւնը առած՝ գիւղին Երից Մանկանց վարժարանը. իսկ Զապէլ Ասատուր, ծնունդով Խանճեան, առաջին ամուսնութիւնը կնքած էր մեր ազգական Մելքոն Տօնէլեանի հետ, Եոզկատցի, 1876ի Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին անդամ):

Հրանտի հօր անունն էր Աստուածատուր Գէորգեան, զոր կանուխ կորսնցողց եւ իր Ասատուր մականունը առաւ իր հօր աւագանի անունէն (Աստուածատուր) եւ ոչ մականունէն

(Գէորգեան): Հրանտ Ասատուրէն լսած եմ իր կրթական ուղին աշխարհաբարին մէջ: Նախ՝ Պօյաճըզիւղի Երից Մանկանց վարժարանը եւ Հիսարտիպիի Մեգպուրեան վարժարան, 1871-1873ի միջեւ ալ Ռոպէրթ Քոլէժ (յետոյ օրէնագիտական բարձրագոյն ուսման համար՝ համալսարան) : Իր պատանեկութեան օրերուն՝ Հայերէնի յաւելուածական դասեր է առած իրենց տան մէջ, 1875-1877 տարիներուն՝ Մինաս Չերազէ եւ Բիւզանդ Քէչեանէ: Հրանտ այդ շրջանին, հազիւ 17 տարեկան, կը մտնէ Չերազի ազդեցութեան տակ եւ 1879ին կը հրատարակէ իր առաջին երկը, «Պատանէկան Ներշնչումներ» (71 էջ, գրքին զանազան մասերը գրուած են 1877ին, երբ Հրանտ 15 տարեկան էր տակաւին): Այդ գրքոյէն օրինակ մը նուիրած է ինծի: Ահաւասիկ, որպէս նմոյշ, քանի մը տող իր «Չերազեան» հայերէնէն: «Մանուկ հասակէս ի վեր, մի բնական ձգտում զգալով առ գրականութիւն, անհուն սէրով յարեցայ գրական կեանքին. այս սէրը խանդավառեց զիս շատ կանուխ եւ ես, ուղեւորվ արտայայտել այն զգացումներ եւ մտածումներ որովք համակուած էի, գրեցի ինչ որ բխեցաւ հոգիէս» (ուշադրութիւն Ը, Ն յօդերուն յապաւման եւ փոխան Ե-ի է-ի գործածման, օրինակ պատանեկանի մէջ):

Այս գրքոյկին «ցանկ նիւթոց»ին մէջ կան հետեւեալները, 1. Զօն, 2. Նախաբան, 3. Դպրոց (Բէրայի Նարեկեան վարժարանին մէջ խօսուած ճառ), 4. Գրականութիւն եւ Հայ - Գրական Ընկերութիւն (Բէրա, ըստ իր «ուղղագրութեան», Արարատեան Ընկերութիւն, որուն նախագահն էր Մինաս Չերազ), 5. Աղէտ եւ Սփոփ (գրուած՝ էմիրկեան, թշուառ կնոջ մը մասին), 6. Գիշեր եւ Խոհանք (ղարձեալ էմիրկեան, տաղաչափեալ բանաստեղծութիւն), 7. Վոսփորի Կեանքն (էմիրկեան, իր պարտէզին մէջ), 8. Վշտակցութիւն առ Պ. Յ. Գ. (իր բարեկամին, արձակ) 9. Յարատեւ Աշխատանք («Բերա, Հայ-Գրական Ընկ.եան լսարանին մէջ խօսուած ճառ, 10. Մաղթանք Առաւօտեան (Բէրա, քերթուած), 11. Ամուսնութիւնք (Բէրա, քերթուած), 12. Երախտագիտութիւն (առ՝ Մինաս Չերազ, իր դաստիարակը) 14. Մի Ողջոյն առ Մայիս (Բէրա, արձակ), 15. Առ Փոքրիկն Լեւոնիկ (Բրինկիբօ, քերթուած), 16. Առաւօտ (Բրինկիբօ, քերթուած): Վերջին երկու քերթուածները հրատարակուած են «Թէրճէմանը էֆքեար»ի մէջ: Այս գրութիւններուն մէջ

կը տիրապետէ Չերազեան ոճը եւ «ուղղագրութիւն»ը դոճա, նոցա, կը գալ, մի ակնարկ, չը նկատել, պարտիմֆ լինել, բարեկամ, գաւակների, սկայաֆալլ եւայլն:

Հ. Ասատուր 1879ին հրատարակեց «Սահմանադրութիւն եւ Հայ ժողովուրդը անուն գրքոյկը, ու որոշ դարձ մը կը նշմարուի Չերազի «ընտրողական» աշխարհաբարէն: 1852ին արդէն հրատարակուիլ սկսեալ էր մեր աշխարհաբարը կոկող «Մասիս» թերթը Կարապետ Իւթիւճեանի խմբագրապետութեամբ: 1881ին Փարիզ գացող Հ. Ասատուր՝ հոն միջոց մը Գրիգոր Օտեանի ազդեցութեան տակ մտնելէ վերջ՝ հոնկէ սկսաւ աշխատակցիլ «Մասիս»ի եւ աստիճանաբար լեզուն կոկել: 1892ին երբ Իսթանպուլ վերադարձաւ սկսաւ Տիգրան Կամսարականի եւ Գրիգոր Զօհրապի հետ «Մասիս»ը վարել որ 1898ին որպէս օրաթերթ սկսաւ հրատարակուիլ Կարապետ Իւթիւճեանի խմբագրապետութեամբ: Ատկէ շատ առաջ, 1882ին Հ. Ասատուր արդէն բոլորովին թօթախած էր Չերազի ազդեցութիւնը՝ հինգ տարի վերջ, 1898-1908 շրջանին Կեդրոնական Վարժարանի մէջ դասախօսեց Հայ աշխարհաբար լեզուն: Հոն դասախօսած «Պատմութիւն Արեւմտեան Հայոց Աշխարհիկ Գրականութիւնը» տարիներ վերջ, 1946ին տպուեցաւ «Մարմարա» օրաթերթին մէջ (80 թիւ): Ատկէ առաջ, «Թէոդիկի Տարեցոյց»ին մէջ (1908, էջ 51-63) երեւցեր էր իր «Աշխարհաբարը ԺԹ. Դարէն Առաջ» վերնագիրը կրող իր ուսումնասիրութիւնը:

Հ. Ասատուր 1900ին անդամակցեցաւ Ուսումնական Խորհուրդին: Ատկէ քանի մը տարի առաջ, 1897ին, Զապէլ Տօնէլեանի հրատարակութիւնն էր «Քերականութիւն Արդի Աշխարհաբարի» անուն գիրքը՝ ուր «յառաջաբան»ին մէջ (էջ 2) հեղինակուհին սապէս էր ըսեր. «Այս գործին մէջ աշխատակցութեան կարեւոր բաժին մը ունեցած է Հրանտ Էֆէնտի Ասատուր»: Որով 1901ին Հ. Ասատուր ամուսնացաւ Տիկին Զապէլի հետ ու աշխատակցեցաւ թէ՛ անոր «Քերականութեան» եւ թէ՛ «Թանգարան»ին:

Հայոց Հիւանդանոցի 1901ի եւ 1902ի Տարեցոյցները հրատարակուեցան Հ. Ասատուրի տնօրէնութեամբ ու 1901ի թիւին մէջ երեւցաւ անոր «Կ. Պոլսոյ Հայերը եւ իրենց Պատրիարքները» անուն ուսումնասիրութիւնը: 1921ին ան առանձին հատորով հրատարակեց «Դիմաստուերներ»ը ուր երեւցան 15 Արեւմտահայ գրողներու կենսագրական

ուրուագծերը, Նիկողոս Զօրայեանէն մինչեւ Զապէլ Հ. Ասատուր: Որպէս 16րդ դիմաստուեր Հ. Ասատուր աւելցուց Ռէթէոս Պէրպէրեանը, Ռոպէրթ Քոլէժի Սանուց Միութեան 1922ին հրատարակած «Յիսնամեայ Հանգրուան»ին մէջ:

Հ. Ասատուր առողջութեան կքում մը ունեցաւ 1918ին ու բնակեցաւ Գնալը կղզին. իմ վերջին այցս կատարեցի 1922ի աշնան: Իր մահը տեղի ունեցաւ 5 Յունիս 1928ին, երբ ես Պուլիարիա էի: Իրմէ քանի մը օր առաջ, 24 Մայիսին վախճաներ էր Թէոդիկ: Սօֆիայի Հայոց «Յառաջ Լսարանական Միութեան» սրահին մէջ յուշի եւ յարգանքի հաւաքոյթ մը տեղի ունեցաւ Յունիսի երկրորդ Կիրակին եւ իմ խմբագրապետութեամբ հրատարակուող «Մշակոյթ» շաբաթաթերթին մէջ ալ (3 եւ 10 Յունիս 1928) բաւական ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսան Թէոդիկի եւ Հ. Ասատուրի մասին:

27 Մարտ 1977

ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՌԱՋՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

Հայ ազգը այսօր իր կորիզով եւ Սփիւռքով նշանաւոր երկու առաջնութեան տէր է՝ տիեզերական պատմութեան մէջ: Այդ առաջնութիւններուն երկուքն ալ Քրիստոնէութեան կը պատկանին: Առաջինը ահաւասիկ. Հայ ազգը ազգերու շարքին մէջ՝ առաջին պետութիւնը հանդիսացած է՝ Քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք հռչակող: Երկրորդ առաջնութիւնը շահած է՝ Քրիստոնէութիւնը՝ կազմակերպուած բանակներով պաշտպանելով ոչ-քրիստոնեայ պետութեան մը դէմ, այսինքն Վարդանանց պատերազմը: Երկու իրողութիւններն ալ զերծ են կասկածէ, եւ համաշխարհային պատմութեան հոսանուտ գնացքին մէջ կը կանգնին որպէս անխորտակելի երկու ապառաժ:

Հայոց եկեղեցին երկու բնորոշ մակդիր կը կրէ: Նախ՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցի, յետոյ՝ Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցի. Առաքելական՝ որովհետեւ Քրիստոսի 12 աշակերտներէն Ս. Թադէոս ու Ս. Բարթոլղիմէոս - յետ Քրիստոսի Համբարձման առաքելներ - հիմներ էին Հայոց եկեղեցին: Լուսաւորչական՝ որովհետեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վերանորոգէր էր այդ հիմնադրութիւնը:

Քրիստոնէութեան մեր մէջ մոռտքի թուականը մեծ խնդիր մը չէ: Շատ կանուխ թուականի մէջ ան, 301 կամ աւելի

կանուխ: Ահաւասիկ անհերքելի փաստ մը. Եւսեփիոս Կեսարացի իր «Եկեղեցական Պատմութեան» մէջ (հատոր Ե, 324) կը ճշդէ թէ Աղէքսանդրիացի Դիոնէսիոս շուրջ 250ին «Հայաստանի եղբարց Եպիսկոպոս Մերութանի նամակ մը զրկեց»: Այդքան կանուխ մտեր էր Քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ: Սակայն հալածանքը պակաս չէր քրիստոնէից դէմ: Թէեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ սոսկ վերանորոգիչ մը եղաւ՝ սակայն եւ այնպէս Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ հաստատուեցաւ լայնածաւալ երկունքէ մը վերջ:

Գրիգոր, որդին արքայասպան Անակի՝ ապաստանեցաւ Կեսարիա եւ հոն Բիւզանդացի Ղեւոնդիոս Եպիսկոպոսի քով ստացաւ քրիստոնէական կրթութիւն: Ու երբ Հայոց Տրդատ Գ. Թագաւորը Հռովմէն Հայաստան վերադարձաւ՝ Գրիգոր ալ իր երկիրը գալով արքունի ծառայութեան մէջ մտաւ: Տրդատ դեռ քրիստոնէացած չէր, չախորժեցաւ Գրիգորէն, մանաւանդ երբ տեղեկացաւ Գրիգորի հօր Անակի Տրդատի հօր Խոսրով Թագաւորի սպաննիչը ըլլալուն: Որով զայն Արտաշատի մէջ մահապարտներու յատուկ խոր վիրապը նետեց:

Հստ աւանդութեան Գրիգոր 13 տարի մնաց այդ վիրապին մէջ, այրի կին մը կերակրեց զայն, Տիրոջ հրեշտակն ալ այցելեց Գրիգորի, անդնդախոր վիրապին մէջ: Տրդատ նահատակել տուաւ՝ Հայաստան ապաստանած Հռիփսիմէ ու Գայիանէ անուն օտարազգի քրիստոնեայ կոյսերը, որոնք մերժած էին իրեն հետ ամուսնանալ:

Աստուած, որպէս պատիժ, բորոտութեամբ զարկաւ Տրդատը, որուն քոյրը Խոսրովիղուխտ տեսիլի մը մէջ տեղեկացաւ թէ միայն Գրիգոր կրնար բժշկութիւն չնորհել իր եղբօր: Նոյնհետայն Օտա Ամատունի իշխանը՝ պարանով հանեց Գրիգորը խոր վիրապէն (այս տարի, 11 Յունիս, Շաբաթ, «Տօն Սրբոյ մերոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի որոյ ելանելոյն ի վիրապէն ի յիշատակ: Ու 2 Յուլիս, Շաբաթ, Տօն սրբոցն Տրդատայ Թագաւորին, Աշխէն Թագուհւոյն եւ արքայաքոյր Խոսրովիղխտոյն»):

Խոր վիրապէն փրկուելէ վերջ Ս. Գրիգոր արքունական ոսկիապատ կառքով, ընդ նմա երիվարօք ու գնդօք, զրկուեցաւ Կեսարիա՝ ուր ան Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսէն Հայոց Եպիսկոպոսապետ ձեռնադրուեցաւ: Երբ Տրդատ Թագաւոր այս լուրը ստացաւ՝ Աշխէն Թագուհին

եւ արքայաքոյր Խոսրովուհիի հետ Վաղարշապատ քաղաքէն դէպի Բագաւան ճամբայ ելաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը դիմաւորելու համար: Ս. Գրիգոր՝ Եփրատ գետին եզերքը գտնուող Նպատ լեռան ստորոտը բազում ցնծութեամբ ողջագուրուեցաւ Տրդատի հետ, որ առաջին մկրտութիւնը ստացաւ Ս. Գրիգորէ, ինչպէս նաեւ իր թագուհին Աշխէն եւ քոյրը Խոսրովիդուխտ: Եւ նոյնհետայն արքայական հրովարտակով Քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք հռչակուեցաւ Հայաստանի մէջ եւ մեհեանները սկսան կործանիլ:

Կոստանդիանոս Բիւզանդացին՝ առանց Քրիստոնէութիւնը անձնապէս եւ պաշտօնապէս ընդունելու՝ սոսկ «կրօնքի ազատութիւն» հռչակեց 313ի Միլանոյի հրովարտակով: Եւ ինքը միայն իր մահուան անկողինին մէջ մկրտուեցաւ 337ին, ան ալ որպէս Արիոսական:

Հայոց եկեղեցին երեք տօն է սահմանած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի համար - Մուտքն ի Վիրապ, Ելքն ի Վիրապէն, եւ Գիւտ Նշխարաց Ս. Լուսաւորչի, որ աւագ տօնն է: Մենք այս պատմութեան համար «Ելքն ի Վիրապէն»ը յարմար գտանք եւ մեծ մասով հետեւեցանք Ագաթանգեղոսի պատմութեան (տպագր. Վենետիկ, 1835):

16 Յունիս 1977

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԴԻՐՔԸ ՃՇԴՈՐՈՇՈՂ
ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՆ

Լեզուներու հաւաքականութեան մէջ Հայերէնի դիրքը մինչեւ ժՔ. դարու վերջին քառորդը կարելի չէ եղած ճշգրտօրէն որոշել: Նոյնիսկ ծիծաղելի ենթադրութիւններու առարկայ եղած է այդ հարցը, Հայերէնը ցոյց տալով որպէս աշխարհի հնագոյն լեզուներէն մին՝ մեր փառաւոր բառը բաղդատութեան գծի վրայ դնելով Հին Եգիպտոսէնի փարաւոնին հետ: Գիտական հիմի վրայ Եոհան Ատելունկ գերմանացին 1806-1812 տարիներու ընթացքին հրատա-
րակած «Միթրիզատէս կամ Լեզուագիտութիւն» անուն հնգահատոր երկին մէջ (Հատոր Ա., էջ 420-427) Հայերէնը
դասաւորած է «Արեւմտեան Ասիոյ Բաղմավանկ Լեզուներու»
բաժնին Սեմական ու Կովկասեան խումբերու միջեւ առան-
ձին-Հայեր եւ Հայ լեզուի մասին ծանօթութիւն, բառամթեր-
քէն օրինակներ, յիշատակութիւն Մովսէս Խորենացիի,
մատենագիտական ցանկ եւ «Հայր մեր»էն երկու օրինակ:
Ատէկ վերջ, աւելի՛ գիտական գիրքերու մէջ՝ Հայերէնը
դասուած է որպէս Հնդեւրոպական լեզուներու ընտանիքին
Իրանեան ճիւղի անդամ, Պարսկերէնէ սերած նկատուող 1405
բառերով ծանրաբեռ իր բառամթերքին պատճառաւ: Մինչեւ
այդ թուականը օտար լեզուաբաններ Հայերէնը նկատե-
ր են Իրանական:

1915 թ. 1875: Սոս. թուականին

Այս կայքում թիւնը տեւեց մինչեւ 1875: Այդ թիւնը

է որ Գերմանացի լեզուաբան ու Հայագէտ Հայնրիհ Հիւպչման (ծնած էրֆուրթ 1848ին, վախճանած Շթրասպուրկ 1908ին) ձեռք առաւ այս խնդիրը: Հիւպչման՝ Լայփցիկի համալսարանին մէջ ուսուցչապետի օգնական էր 1870ին, 1876ին ալ ուսուցչապետ, 1877ին Շթրասպուրկի համալսարանին մէջ բաղդատական լեզուաբանութեան վերին ուսուցչապետ: Հայերէնի հետ կապակցութիւն ունեցող իր աւագ դործերն են՝ «Հայերէնի Ուսումնասիրութիւններ. Ա. Ստուգաբանութիւն» (1883), «Հնդեւրոպական Մայր Լեզուի Ձայնաւորներու Դրութիւնը» (1885), «Պարսկերէնի Ուսումնասիրութիւններ» (1895) «Հայերէնի Քերականութիւն, Ա. Ստուգաբանութիւն» (1897, նոր տպագր. 1966), «Հին Հայոց Տեղւոյ Անունները» (1901, Հայ. Թրգմ. Հայր Բ. Պիլէզիկեան, Վիեննա 1907): Կեդրոնական վարժարանի շրջանաւարտ Հրաչեայ Աճառեան՝ Փարիզ Անթուան Մեյէի աշակերտելէ վերջ Գերմանիա անցնելով միջոց մը Հիւպչմանի բով ալ մնաց:

Հիւպչմանի առաջին ուսումնասիրութիւններէն մին եղաւ «Հնդեւրոպական Լեզուներու Շարքին Մէջ Հայերէնի Դիրքը» վերնագրով իր ընդարձակ յօդուածը որ լոյս տեսաւ Քուլդ Յայթշրիֆթ» կոչուած պարբերաթերթին մէջ, 1875ին (հատոր 23, էջք 5-59): Մինչեւ այդ թուականը օտար լեզուաբաններ Հայերէնը կը նկատէին Իրանական մայր լեզուին մէկ ճիւղը: Այս լեզուաբաններու շարքին են Փէթէրման (1837), Վինտիշման (1846), Կոչէ (1847), Պոբբ (1857), Ֆր. Միւլլըր (1861), Լակարտ (1866), Պոկտանով (1870) եւայլն:

Հայնրիհ Հիւպչմանի վերոյիշեալ յօդուածը կը բաժնուի 5 մասի.

ա) Նախամուտ, բ) Ա. Մաս, գ) Բ. Մաս, դ) Ա. Յաւելուած, եւ Բ. Յաւելուած: Նախամուտը համառօտ ակնարկ մըն է որ նետուած է հին դասաւորումներու, Փէթէրմանէն մինչեւ Պոկտանով, ուր՝ իսկական եւ ընդունելի նմանութիւններ ու զուգահեռներ կը գտնուին Հայ եւ Պարսիկ լեզուներու միջեւ, ինչպէս՝ դաստակերտ բառը ուր՝ դաստա Նոր Պարսկերէնի մէջ նոյն իմաստը ունի (Հին ու Ձանդիկ Պարսկերէն գաստա, Սանակրիտ հաստա): Դաստ Պարսկերէնէ փոխառութիւն մ'էր մեր մէջ որովհետեւ բուն Հայ հոմանիշը ձեռն է: Նմանապէս Պարսկերէնէ փոխառութիւններ են բազմն ու

ալ սաքեմ ճիւղէն է, օրինակ՝ «Զէնտավէսթա»յի Զանդիկ
Իրաներէնի մէջ՝ զըրըտ սիրտ, ս-գ փոփոխութիւնով:

26 Ապրիլ 1977

ՌՌՊԷՐԹ ՔՈԼԷՃԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ռոպէրթ Քոլէճի հիմնումին ծրագիրը մէջտեղ դրուած է Խրիմի պատերազմէն (1854-1856) տարի մը վերջ՝ Նիւ Եորքցի մեծահարուստ Քրիսթօֆըր Ռ. Ռապըրթի կողմէ: Անոր նուիրատուութեամբ 1869ին Ռոպէրթ Քոլէճ որպէս Ամերիկեան Հաստատութիւն պաշտօնապէս արձանագրուած է Նիւ Եորք նահանգի Համալսարանին մէկ մասը ու իր փայլուն շրջանին գտնուած է Ամերիկեան Քոլէճներու մակարդակին վրայ, լիսէներէն 3 տարի աւելի բարձր: Քոլէճին նիւթապէս օժանդակած են Քլիվլէնտ Տաճի նման միլիոնատէրներ: Քոլէճին հիմնադիրը եւ առաջին երեք նախագահները եղած են Տօքթ. Սայրըս Հէմլին (1863-1877), Տօքթ. Ճորճ Ուօշպըրն (1878-1903) ու Տօքթ. Քէլլըպ Ֆրէնք Կէյթս (1903-1932), բոլորն ալ ժողովական միսիոներներ եւ Հայաստան: Աշակերտութեան մեծամասնութիւնը կազմած են Հայեր: Մինչեւ Թուրքիոյ Հանրապետական շրջանը, ահագեմական վկայականները (պսակաւոր արուեստից, պսակաւոր գիտութեանց եւ մագիստրոս արուեստից) կը տրուէին Նիւ Եորքի Համալսարանին անունով: Քոլէճին անդրանիկ շրջանաւարտը եղած է Յակոբոս Ճէճիգեան, 1868ին, մագիստրոսի աստիճան ստացած 1877ին եւ իմ 1868ին, մագիստրոսի աստիճան ստացած 1877ին եւ իմ ալ Հայերէնի ուսուցիչս մինչեւ իր Հանգստեան կոչուիլը: Զայն երկրորդողը եղած է Աբրահամ Տէր Յակոբեան,

չըջանաւարտ 1877ի, մագիստրոս՝ 1890ին:

Քոլէճին Հայ ուսանողութիւնը 1871ին հիմնած է «Հայ Սանուց Միութիւն»ը ատենապետութեամբ Յակոբ Յակոբեանի (յետոյ Հայտըլպէրկի համալսարանէն՝ Տօքթ. Իրաւագիտութեան): 20 Հոկտեմբեր 1871ին Քոլէճի Հայ աշակերտութիւնը Յակոբեանի նախաձեռնութեամբ Հէմլին Հոլի մէկ սրահին մէջ հաւաքուելով հետեւեալ ուխտը արտասանած եւ ստորագրած է. «Այսօր ամէնքնիս մի սիրտ եւ մի հոգի ալստեղ հաւաքուած իրարու սէր եւ միաբանութիւն խոստանալնուս հետ մէկտեղ ուխտ մ'ալ կ'ընենք. այն է՝ մեր այս նորակազմ ընկերութիւնը յարատեւ պահել եւ կարելի եղածին չափ մեր ազգին յառաջդիմութեան նպաստել»: 1878ին, առաջարկութեամբ Արտաշէս Մկրեանի, կ'որոշուի Միութեան նախաձեռնութեամբ ամէն տարի տօնել Վարդանանց հանդէսը, սովորութիւն մը, որ մինչեւ Քոլէճի վերջին շրջանը պահուեցաւ եւ Քոլէճի վարչութեան կողմէ ալ ընդունուեցաւ որպէս Հայ աշակերտութեան կողմէ տօնը: 1878ին նաեւ հիմնուեցաւ Հայ Սանուց Միութեան մատենադարանը, որմէ անհունապէս օգտուած եմ ես, որովհետեւ հոն հաւաքուած էր ոչ միայն Պոլսահայ՝ այլ նաեւ Վենետիկեան, Վիեննական եւ Արեւելահայ հրատարակութիւններ եւ մամուլ, անթերի: Կնիքը կը կրէր «Հայ Ուսանողաց Ընկերութիւն Բոսթանի» վարժարանի» մակագրութիւնը:

Հայ Սանուց Միութիւնը 1880ին տպագրել տուաւ Փրօֆ. Յակոբոս Զէճիղեանի հեղինակած «Շարժմունք Երկնային Մարմնոց» անուն գիրքը: Լաւ աստղաբաշխ մըն էր Փրօֆէսէօրը եւ առաջնակարգ ատենախօս, Օրմանեանի աստիճողովորդական հաւաքոյթի շարք մը կազմակերպեցին Աստուծոյ գոյութեան նիւթին շուրջ, Փրօֆ. Յակոբոս Զէճիղեանն էր որ մեզ առաջին որոշ բացատրութիւնը տուաւ Հալէլի գիսաւորի մասին եւ հաւաստեց թէ յաջորդ տարի մեր երկնակամարէն պիտի անցնէր ան՝ անվնաս կերպով: Նոյն միութիւնը 1888ին սկսաւ հրատարակել ձեռագիր թերթ մը, «Միութիւն» անունով, որ տարիներով շարունակուեցաւ: 1904ին լոյս ընծայեց Տօքթ. Ուօշպրընի «Դրամապատմութիւն եւ ուրիշ քարոզներ»ը, 1906ին նոյն հեղինակէն «Մանկավարժական Դասախօսութիւններ»ը, Երկուքն

ընդհանրապէս կ'ընտրուէր աւարտական կարգի աշակերտ-
 ներէն: Յիսնամեայ յոբելեանին՝ աշակերտները զիս ընտրե-
 ցին, որ ուսուցիչ էի: Ինծի բացատրեցին թէ Միութեան
 նախագահը Փրօֆ. Տէր Յակոբեանը պէտք էր համոզել որ
 ընդունի այս յոբելեանը Ամերիկեան Աղջկանց Քոլէճի
 աշակերտութեան հետ տօնել եւ թատերական ներկայացում
 մ'ալ սարքել: Ընդունեցի ատենապետութիւնը եւ Քոլէճի
 մէջ ճաշերու ընթացքին խօսակցութեան պահուն տեսայ
 թէ Փրօֆ.ը կողմնակից չէր աշակերտական ներկայացում-
 ներու: Պատճառը: Ժամանակին, Ատափաղարի մէջ Հայ
 աշակերտական ներկայացումի մը ընթացքին՝ դերակատար
 մը՝ որպէս ատրճանակով սպանեալ ինկեր է գետին: Սակայն
 գետինը պառկած միջոցին յիշեր է թէ, ըստ դերուսոյցի
 ցուցման, հարկ էր գետնի գորգին միւս անկիւնը իյնալ,
 եւ նոյնհետայն, անշուշտ «մեռեալ» վիճակի մէջ քսքսուեր
 է գէպի գորգին միւս անկիւնը, խնդուք պատճառելով
 ունկնդիրներու: Այս պատճառաւ էր որ մեր Փրօֆ.ը հակառակ
 էր աշակերտական ներկայացումներու: «Կործանուած»ը
 բեմական կտորի ներկայացման՝ ես ալ ինքզինքս սպաննեցի
 ատրճանակով, սակայն գետին իյնալէ վերջ չքսքրտուեցայ
 անկիւնէ անկիւն: Փրօֆ.ն ալ ծափահարողներու շարքին
 էր եւ զիս շնորհաւորեց լաւ «անձնասպանութիւն» մը
 կատարած ըլլալու համար:

27 Յունուար 1977

ՀԱՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ ՀԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Երբ Հնդեւրոպացի Արմէնները շուրջ Ն. Ք. 700ին-Վոսիորի եւ Փոխլիոյ ճամբով - հարաւային Կովկաս հասան եւ հոն միացան տեղացի Հայերու ու Հաց անունը ընդունելով ձուլուեցան անոնց հետ՝ հոն տարբեր զանգուածներու կարգին գտան եւ Մարերը, որոնք Արալ լճէն ուղղակի հարաւ գաղթած Իրանեաններու մէկ ճիւղն էին: Ահա այդ ատեն է որ սկսան հայ-իրանական յարաբերութիւնները: Ն. Ք. 8-րդ դարուն ծագեր էր նաեւ «Ավետայի կրօնական լեզուն, որպէս իրանական ճիւղ»:

Իրանական ազդեցութիւնը զօրացաւ, երբ Ն. Ք. 607ին Մարացի Կիւաքսար վերջ տուաւ Ասորական տիրապետութեան, Ն. Ք. 585ին ալ Ուրարտուներու պետութեան, որուն վերջին գահակալն էր էրիմէնայի որդի Դուսաս Գ. (էրիմէնա, հաւանաբար Արմէն ցեղէ, Ուարտուի թագաւոր եղած էր Ն. Ք. 625-605 տարիներուն): Քիչ վերջ ի յայտ եկան Աքեմենեան Իրանցիները, որոնցմէ հայացած Երուանդ Երուանդեանի (Որոնդէս) գլխաւորութեամբ, Աքեմենեանները Ն. Ք. 506ին յաղթեցին Մարացի Աթահակի, որ կը փորձէր իրենց երկիրը նուաճել: Ու վերջապէս Կիւրոս Մեծի ձեռքով Ն. Ք. 549ին հիմնուեցաւ Պարսիկ Աքեմենեան կայսրութիւնը՝ Մարականին վրայ: Աքեմենեաններէն Դարեհ Ա. 19 Ապրիլ 521ին Բեհիստունի մէջ թողած է երկար

արձանագորութիւն մը, ուր կը յիշուի Արմինա անունը (2500րդ տարեդարձը 19 Ապրիլ 1979ին) եւ Ն. Ք. 519ին Հայեր՝ վերջին բախումէ մը վերջ, մտան Աքեմենեաններու իշխանութեան տակ: Ն. Ք. 401ին երբ Հելլէն զինուոր - պատմագիր Քսենեփոն այդ կողմերէն կ'անցնէր, Երուանդեան (Որոնդէս) ցեղէ Պարսկահայ մը գտաւ, որպէս կառավարիչ արեւելեան Հայերու:

Աքեմենեաններու անկումը պատահեցաւ Ն. Ք. 30 Սեպտեմբեր 331ին, Մեծն Աղեքսանդրի ձեռքով: Ն. Ք. 247ին Արշակ Ա., Իրանի մէջ Սելեւկեաններու դէմ պատերազմելով, հիմնեց իրանեան Պարթեւներու Արշակունի հարստութիւնը, որ Քրիստոսէ վերջ 224ին Սասանեան պարսիկներէ պարտուելով, գահը յանձնեց Սասանի որդի Արտաշէր Ա.ի: 640ի շուրջ Հաղարացիներու (Արաբներու) արշաւը սկսաւ հարաւէն ու 641ին բարձաւ Սասանեան իշխանութիւնը: Ասոնց վերջին թագաւորը, Յազկերտ Գ., 651ին Կեղրոնական Ասիոյ Մէրվ քաղաքին մօտ, ջաղացպանի մը տնակին մէջ սպաննուեցաւ, 451ի Աւարայրի ճակատամարտէն ճիշդ 200 տարի վերջ:

Մինչեւ հոս՝ Խոտցած պատմութիւնը Մար. Աքեմենեան, Պարթեւ ու Սասանեան Պարսիկներու: Ու հիմա լեզուական մասը այս շրջանին Պարսիկ-Հայ յարաբերութիւններուն: Հայ լեզուն, կարգ մը վիճակագրութիւններու համաձայն, 10772 արմատ բառ ունի, որուն 4016ը փոխառեալ, 1405ն ալ Իրանեան: Ասոնց ամենահիներէն յիշենք Գաւասարդ (հին պարս. Գաւա- նոր, սարդ-տարի, նոր պարսիկերէնով, օսմանեան հնչումով Գէվսալ) ու Անահիտը (հին Պարս. Անահիտա՝ Արուսեակ մոլորակը): Մեր յատուկ անուններէն շատեր իրանեան ծագում ունին, ինչպէս՝ Վարդան, Վահրամ, Վաղարշակ, Խոսրով, Միհրան, Շահան, Արշակ, Մերուժան, Նուպար, Գոհար, Մանուշակ, Փերուզ, Սանդուխտ, Զարուհի, Վարսենիկ, Վեհանդձ, Շահանդուխտ, Նուարդ, Յասմիկ, եւայլն: Իրաներէնէ փոխառութիւններ են զոր օրինակ - օրինակ բառն իսկ - ժամանակ, բագին, ատրուշան, սրահ, վատ, վարդ, փիղ, դարման, պետական բառերէն օրէնք, վեժո, հրաման, ու - զարմանալի չթուի եկեղեցական բառերէն - աւետարան, ապաշխարել, դժոխք, երաժիշտ, հրեշտակ, Գուագ, պատարագ, սպաս, տանառ, վակաս, վախճանի, եւայլն: Իրաներէնի ստուգաբանութիւնը դժուար է: Օրինակ, Պահլաւերէն վինաս (Հայ. վնաս) ու Նոր Պարսիկերէն

բաղդատէ ոնիր»:

4) ակտորժ (էջ 156). «յոժար-ակտորժ» նոյն գրեթով «յոժար-ակտորժ»:

դ) ատակ (էջ 64) «ատակ, յատակ, պարս. քէֆ նշանակէ յատակ, տակ, բաղդատէ հուն եւ հնար, յորմէ (տակ): Ախորժէ համար յիկայ ցոյց կուտայ Բագրատունիի քերականութիւնը (էջ 672), ուր՝ ախորժ-անխորժ, անխորժեի:

3-Հրապեայ Աճառեանի «Արմատական Բառարանը ո՛չ մէկ վճռական ստուգաբանութիւն տուած է այս չորս բառերուն, իրենց այբենական կարգին մէջ: Սակայն, երբ 1931ին Նիուպէրլի բառարանն է հրատարակուած, ուրկէ այս բառերուն ստուգաբանութիւնն է առած ու, աղբիւրը ցոյց տալով, կցած է իր երկի 7րդ հատորին:

4- Հէնտրիք Ս. Նիուպէրյի ստուգաբանութիւնները.

ա) անտարաճ (էջ 2). Պահլավ. անեա՛տ «յիշողութիւն, յիշատակութիւն» Նոր Պարսկերէն եա՛տ (Օսմաններէն եա՛տ էթմէֆ յիշատակել). Հայ՝ անտիֆ եւ անտարաճ բարի լուր, որպէս թարգմ. յունարէն էվանգելիոնին որ է «բարի լուր, անտիս, որով, անտարաճ անետիս տունոյ գիրք»:

բ) ամառ (էջ 3) Պահլաւ. ամփնա՛ր գործիք, միջոց: Հայ. ամառ, ամառ միջոց, դեղ, ծաղած՝ Պահլաւ. աւի - ցարամա արմատէն. Ամառ՝ նաեւ օմառ»:

գ) ԲՆԻՐԻԹ (ԷԶ 137) ԵՆ ԲՆԻՐԻԹԱԿ. ՊԵՆԼԱՆ. ԽՈՒՐՐԱԿ, ԺԱԳԱԺ՝ ԽՈՒՐՐԱԿԱԿ ԿՈՒՐ ԽՈՒՐՐԱԿԱԿ ԱՐԺԱՏՆԵՐԷՆ, ՈՐՈՆՅ ՆՀԱՆԱԿԼՈՒԹԻՒՆՆ Է «ԱՆՈՒՀՈՒԹԻՒՆ, ՔԱԳՅՐՈՒԹԻՒՆ, ԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՆՈՐ ԿՐԱՐԱԿԵՐԷՆ ԽՈՒՐԻ՝ ՄԱՆ ՀԱՄԵ ՆԱԿԻՐ»:

դ) ատակ (էջ 24), Պահլաւ. աստաճակ «տկարութիւն», ճախողութիւն», որպէս հականիշ, ժխտական: Դրականը՝ պահլաւ. ատի-տա՛վակա արմատէն պահլաւ. ատտամ, արմատը՝ ատի-տա՛վամա «կարող», ինչպէս Հայ. ատակ:

Պահլավ-Հայ խնամութիւնը սերտ է գիտցողին, հասկցողին, անշուշտ: Որպէս ընդարձակ օրինակ՝ Վարդանանցի նամակին սլահլաւերէնը, 17 Փետրուարին:

7 Ապրիլ 1977

**«ԱՐԱՄԱԶԴ» ԵՒ «ԱՆԱՀԻՏ»Ի
ԳՐՉԱՊԱՅՔԱՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԵՒ
ԳՐԱԲԱՐԻ ՄԱՍԻՆ (1881)**

Երկար բանավեճ մը որ կը գրաւէ 1881ի «Մասիս»ի 26 էջերը (թիւ 2798-2842, ցրիւ 31 թիւ), որուն մանրանկար ժապաւէնը 1974ին Վենետիկէն ինծի ղրկեց Տօքթ. Հ. Լեւոն Չէքիեան վարդապետ, զիս անհունօրէն շնորհապարտ թողլով: Ի՞նչ էր հարցը, ովքե՞ր էին Արամազդ ու Անահիտ, թագնուած Հայ Դիցանի երկու աչքառու անուններուն տակ: Արամազդ՝ հրապարակագիր Բիւզանդ Քէչեան, խմբագիր «Մասիս»ի (1879-1884), յետոյ՝ Հիմնադիր «Բիւզանդիոն» օրաթերթի (1896-1918), ընդհանրապէս աւանդապահ մտայնութեան տէր ճանչցուած հանրութեան, իսկ Անահիտ՝ Տիկին Զապէլ Տօնէլեան (1901էն վերջ Զապէլ Ասատուր), աշակերտուհի Պուէտ Խաչատուր Միսաքեանի եւ Սիմոն Ֆէլէկեանի, բանաստեղծուհի եւ Հիմնադիր «Ազգանուէր Հայուհեանի, բանաստեղծուհի եւ Հիմնադիր «Ազգանուէր Հայուհեան» (1879), սակայն այժմէական եւ յուսման լի ժամանակի կին: Ո՞վ ո՞ր Հայերէնը կը պաշտպանէր: Եթէ այդ հարցման 1881էն 20 տարի վերջ պատասխանէին՝ Բիւզանդ Քէչեանը պահպանողական, Զապէլ Ասատուրն ալ աղատամիտ պիտի որկաէին: Սակայն 1881ի դիրքաւորումը ատոր ճիշդ հակառակն էր. Արամազդ՝ այսինքն Քէչեան՝ աշխարհաբարեան, Անահիտ՝ այսինքն Տօնէլեան՝ զրաբարեան: Յաղթանակը Արամազդ տարած եւ իր փաստարկութիւնը

Թուլագրած ըլլալուն՝ քիչ վարը դայն պիտի տամ ամբողջութեամբ, ամփոփ: Իսկ Անահիտի փաստարկութիւնը պիտի ամփոփեմ քանի մը նախադասութիւնով: Անահիտ կը պաշտպանէ գրաբարը եւ կը ստորագնահատէ աշխարհաբարը, գլխաւորապէս որովհետեւ գրաբարը կոկ լեզու մըն է ու Ոսկեղարեան շրջանէն ի վեր իր ձեւաբանութիւնը եւ արժէքը անվթար պահած կը գտնուի: Իսկ աշխարհաբարը կ'որակէ ցանուցիր լեզու մը, տեղական բարբառներու բաժնուած, տարածուն ու ճապաղ եւ մակերեսային արմատով: Ահաւասիկ օրինակ մը վիճաբանական իր ոճէն. «Ազգաց լուսաւորութիւնը նորանոր արուեստից եւ գիտութեանց հեղինակութիւնը նոր դադափարաց ստեղծումը, քաղաքագիտութեան նրբութիւնները արդէն կը գործադրեն լեզուի ընդարձակումը եւ դէպի կատարելագործութիւն շարժումն, յորմէ եւ կը հետեւի մասամբ իւրիք փոփոխութիւն: Հետեւաբար եւ հարկ չմնար բուռն ճիգեր ընել հինն հալածելու, հարուածելու, զգետնելու եւ ոչնչացնելու համար»:

Ի պաշտպանութիւն Անահիտի կարելի է աւելցնել սա իրողութիւնը, թէ 19րդ դարու գրաբարը չէ մնացած Ոսկեղարեան գրաբարի նեղ շրջանակին մէջ, այլ՝ բարգաւաճած: Վիէննական Մխիթարեաններ որպէս գրաբարի տիպար, սահմանափակուած էին միայն Ոսկեղարեան նեղ շրջանակին: Օրինակ՝ Հ. Գաբրիէլ Մէնէվիչեանի «Ոսկեղարու Բարբառարան»ը (որ անտիպ է մնացած): Ձեռքի տակ են նաեւ Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանի «Ոսկեղարեան եւ ոչ-Ոսկեղարեան Հայերէնի խնդիրը» (Վիեննա 1903), Հ. Յակոբոս Տաշեանի ծաւալուն «Ուսումն Դասական Հայերէն Լեզուի»ն (Ա. Հատոր, Վիեննա 1920) ու Հ. Ներսէս Ակինեանի «Դասական Հայերէնն ու Վիեննական Մխիթարեան Դպրոցը» (Վիեննա 1932): Ատոր փոխան Վենետիկեան Մխիթարեանները մշակած ու ճոխացուցած են Ոսկեղարեան գրաբարը, որպէս գլուխ-գործոց մէջտեղ դնելով Հ. Արսէն Բաղրատունիի «Հայկ Դիւցաղն»ը (հայկական չափով գրաբար դիւցաղնավէպ, 20 դրուագ, 621 էջ, Վենետիկ 1858), զենիթը մեր գրաբարին, հոգ չէ թէ յետ Ոսկեղարեան: Ու անոր կողքին՝ Ամբրոսիոս Վրդ. Գալֆեանի «Պօղ եւ Վիրգիլն» վէպին գրաբար թարգմանութիւնը, Պէոնարտէն տը Սէն-Փիէրէն (Ժե առաւել 275 էջ, Փարիզ 1856):

Սակայն «Արամազդ»ի աշխարհաբարեան լայնանիստ,

բուռն եւ մեկին պաշտպանողականը, որոշ չափով ազդուած Մինաս Զերազի «Ազգային Դաստիարակութենէն (1876), 20 նախադասութիւններով, կ'ամփոփեմ ստորեւ: Նախ ան կ'ըսէ՝ «Անահիտ կը կարծէ թէ իր հիացումը գրաբարի վրայ, բաւական է աշխարհաբարի իրաւունքները ժխտելու: Այս նկատողութեամբ կ'ասեմք աշխարհաբարեանց հաստատ համոզումը, թէ՛

1- Գրաբարը չի կրնար գործածական լեզու ըլլալ,

2- Գրաբարի գեղեցկութիւն կարող չէ անոր կենդանութիւնը տալ,

3- Գրաբարը չի կրնար Հայ հանրութիւնը ամբողջովին ընդգրկել,

4- Գրաբարը չի կրնար նորին տեղը բռնել,

5- Գրաբարը ուսանիլ եւ իմաստասիրել կարելի է, բայց ո՛չ գործածել,

6- Գրաբարը գերծ չէ մեծամեծ թերութիւններէ եւ օտարամոլ տարրերէ,

7- Միայն աշխարհաբարն է որ ընդհանուրին գործածական լեզուն կրնայ ըլլալ, խօսակցական, լրագրական, բեմական, դատական, եւայլն,

8- Աշխարհաբարին դէմ ամէն ձեռնարկ դատապարտուած է ամլութեան,

9- Հայերէնը ունի իր կազմական օրէնքները, որոնք արգելք կ'ըլլան հինին դիմելու,

10- Հայ գրականութեան ապագան աշխարհաբարով պիտի ապահովուի,

11- Արդի աշխարհաբարը շարունակութիւնն է հնագոյն աշխարհաբարի մը, որ կորսուած է,

12- Աշխարհաբարը կրնայ թերութիւններ ունենալ, սակայն սխալ է դայն մահուան դատապարտել,

13- Աշխարհաբարը՝ յառաջդիմութիւն մըն է գրաբարին վրայ, աւելի կանոնաւոր եւ իմաստալից,

14- Աշխարհաբարը ո՛չ միայն գործնականապէս, այլ նաեւ տեսականապէս առաւելութիւններ ունի գրաբարի վրայ,

15- Գրաբարը չի կրնար խօսակցական եւ ընտանեկան լեզու ըլլալ,

16- Գրաբարի վրայ պնդելը՝ լեզուի բաժանում պիտի ստեղծէ,

17- Գրաբարը կրնայ օգնել աշխարհաբարին եւ

ընտրողական լեզու ըլլալ,

18- Աշխարհաբարը պիտի ունենայ իր կանոնաւոր եւ վերջնական քերականութիւնը,

19- Գրաբարը պէտք է ուսանիլ, աշխարհաբարն ալ մշակելով գործածել,

20- Գրաբարը ընդհանրացնելու մտօք գրաբար նամակ գրելը՝ ծիծաղելի է:

Այս լեզուապայքարի ամփոփումը կը վերջացնեմ Արամազդի սա ազդարարութիւն եւ հաւաստիքով. «Ահա մեր աշխարհաբարեաններուն սկզբունքներուն բովանդակութիւնը, որուն մէն մի տողը կէտ առ կէտ պիտի պաշտպանուի: Հայեր երբեք լեզուի միութիւն չեն ունեցած անցեալին մէջ ալ. աշխարհաբարը կարելի չէ գրաբարի սոսկ աղաւաղումը նկատել»:

Իսկապէս ալ այսօր՝ Գրաբար Հայերէնը՝ Հայոց Եկեղեցիին ու Դպրոցին մէջ, աշխարհաբարն ալ ընդհանուր խօսակցութեան եւ գրութեան բարբառ իր դիրքը ամրացուցած է: Արամազդ իր դատը, աւելի ճիշդ՝ «լեզուապայքար»ը իրաւամբ է չափած:

13 Յունուար 1977

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԱՀԱՅ ԳՐԱԲԱՐԵԱՆՆԵՐԸ

Նախորդ սերունդի գրաբարեանները անշուշտ չունէին Ոսկեդարեան գրաբարի գտութիւնը: Ես ալ մինչեւ այսօր, խոր հիացում մը կը տածեմ գրաբարի նկատմամբ, որ իր «Հայկականութիւն»ը կը պահէ: Այո՛, ճիշդ է, ան իր կազմութեան շրջանին ազդեցութիւնը կրած է Հելլէներէնի եւ այլ դրացի լեզուներու, սակայն, կազմուելէ վերջ, օտարոտի յատկութիւններ չեն ցայտած իրմէ: Միայն, լեզուաբանութեամբ զբաղողներ կը ճանչնան անոր օտարամուտ տարրերը, օրինակ՝ դպիր բառը մեր մէջ մտած է Սումերական արմատէ եւ շուրջ 5000 տարուան հնութիւն ունի: Մեր եկեղեցական բառերէն մարգարէ, աւետարան, փարօզ, վարդապետ, ֆահանայ, սարկաւազ, խոստովանութիւն (ո-ով իսկ խօսք՝ օ-ով) ոչ-քրիստոնեայ լեզուներէ օտարամուտ բառեր են: Այսօր իսկ օրքի եւ պրոսթուլմէ բառերուն ճշգրիտ իմաստը չգիտցող կրօնաւորներ իսկ կան: Սակայն եւ այնպէս, մեր գրաբարը բոլորովին տարբեր է իր շրջապատի լեզուներէն ու կազմով եւ բառամթերքով անտեղիտալիօրէն ազգայնական:

Առանց շատ խորերը մխրճուելու ըսեմ. ներկայ տողերը գրած միջոցիս սեղանիս վրայ ունիմ Իսթանպուլ տպուած մեր առաջին գրաբար քերականութիւնները - Սիմէոն վրդ. Զուղայեցիի (1725), Պալաթցի Պաղտասար Դպիրի (Երկհատոր, 1735), Արղըրումցի Մեսրոպ Բէնյ. Տէր Յարութիւնեանի (1826), Գրիգոր դպիր Փեշտըմալճեանի

(1829) ու Մատաթիա Գարագաշեանի (1862): Հիանալի գիրքեր, այսօրուան արժէքով հնուիւն: Յաճախ կը թղթատեմ զանոնք, խոր ախորժով: Որովհետեւ 1913ին ես ալ «Դամասկոսի ճամբուն վրայ» Պօղոս առաքեալը կուրցնող դարձի տեսիլք մը ունեցած եմ: Պատմեմ հակիրճ:

Այդ թուականին Ռոպէրթ Քուլէն աշակերտ էի, «սոփոմոր» կարգի: Հայերէնի ուսուցչապետս՝ Փրօֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան օր մը կանուխ զիս իր ննջարանը կանչեց: Տկար էր: Բացատրեց թէ այդ օր Եւրոպայէն օտար հիւր մը պիտի ընդունէր եւ հիւրը Սիրքէճիի կայարանը պիտի հասնէր շուրջ ժամը 10.30ին: Անկարող էր զայն դիմաւորել: Խնդրեց ինձմէ, որ հիւրը դիմաւորելու եւ զայն Քուլէն առաջնորդելու գործը ստանձնեմ: Եւ որպէսզի դիւրաւ ճանչամ զայն երբ կառաշարէն իջնէ, առաւ իր քով զրուած «Յուշարձան» անուն գիրքը (Վիեննական Մխիթարեան հրատարակութիւն, 1911), բացաւ էջ մը եւ ինծի նկար մը ցոյց տուաւ: «Այս մարդն է, ըսաւ, լաւ գիտէ լուսանկարը, զայն Սիրքէճի դիմաւորէ, կացութիւնը բացատրէ եւ զինքը հոս բեր»: Քանի մը վայրկեան դիտեցի լուսանկարը - շուրջ 55 տարու Անգլիացի մը, պեխաւոր, մուշտակ օճիքով վերարկու հագած, թաղիքէ գլխարկով: «Անունը Փրօֆ. Ֆրէտրիք Քոնիպիր է, Օքսֆորտէն է, Քրիստոնէութեան պատմութիւնը կ'ուսումնասիրէ», աւելցուց Տէր Յակոբեան: Ժամացոյցին նայեցայ, պէտք էր աճապարել:

Երբ Սիրքէճի հասայ, շատ բազմութիւն չկար: Կառաշարը քիչ վերջ կայարան մտաւ ու կանգ առաւ, ճամբորդները սկսան իջնել: Տեսած լուսանկարիս նմանող անձ մը իջաւ, ձեռքը պայուսակ մը բռնած: Ակնածանքով մօտեցայ իրեն ու անգլերէնով ինքնութիւնը հարցուցի: Անգլերէնով պատասխանեց թէ Քոնիպիրն է եւ սկսանք քալել, իրարու բացատրութիւններ տալով: Դեռ կառք չնստած՝ անունս հարցուց ու երբ Հայ Ըլլալի հասկեցաւ Մեսրոպեան հնչումով «օլճոյն» (ողջոյն) ըսաւ ինծի եւ կարգ մը ինձ համար անհասկնալի բառեր, որոնց բեռան տակ գլխու պտոյտով գետին պիտի տապալէի: Ի՞նչ գրաբար, ի՞նչ գրաբար, անապակ Մեսրոպեան: Մեր այսօրուան գրաբար հնչումը՝ մրո՛ւր է այդ հնչումին քով: Այսօր ո՞վ կը հասկնայ թէ, օրինակ, Եալթելը յաղթել ըսել է, եոյսն ալ՝ յոյս:

Քանի մը շաբաթ վերջ, դասարանին մէջ, երբ Աբրահամ

Տէր Յակոբեան մեզմէ մեր տարեկան ուսումնասիրութեան նիւթերը հարցուց՝ Բաֆֆի, Դուրեան, Զօհրապի շարքին, իմ ընտրած անձիս անունը լսուեցաւ. Եղնիկ Կողբացի, Բաղբեանդի Եպիսկոպոս եւ գրաբարով շարադրելի: Երկար շրջան մը գրաբար գրեցի, ուսուցչութեանս շրջանին ալ Քուլէճի Հայ Սանուց Միութեան «Միութիւն» անուն գրական հանդէսին մէջ երեւող գրութիւններս ամբողջ գրաբար եղան:

Ականջս գրաբարի վարժուած էր շատոնց: Քուլէճ, դասարանին մէջ «Ծաղկաքաղ Հատուածք Յօտարագգի Մատենագրաց»ը կը կարդայինք, Եղիշէ, Եղնիկ եւ այլ Հայ Մատենագիրներու կողքին: Յաճախ լեզուական «Հանելուկ»ներ կը լուծէինք մեր կարդացած կտորներուն մէջ, օրինակ՝ որքան որ կը յիշեմ՝ ի՞նչ ըսել է զափափայսն եւ զկարկուրայսն. պրպտումներէ վերջ կը ստուգէինք իմաստը, «ապառաժները եւ նաւակները»:

Իսթանպուլի գրաբարագէտներէն Տիգրան Ելքէնճեան արհեստով արծաթալաճառ մ'էր ոսկերչաց շուկան, մօրեղբօրս գրացի: Իր մահէն (1908) առաջ՝ երբ շուկայ կ'երթայի, գրաբար կը կատակէր ինծի հետ: Գրաբար թարգմանութիւններ կ'ընէր Փրանսերէնէ, որոնցմէ օրինակներ կը նուիրէր ինծի, Վիքթոր Հիւկոյէ եւ Թէոֆիլ Կոթիէյէ: Անոր գրաբարեան ընկերը Միհրան Ասքանազ կանուխ մեկներ էր Եգիպտոս: Սակայն Իսթանպուլ կը մնար միւս ընկերը՝ Յակոբ Գուրգէն: Գրաբարեանները (Ռէթէոս Պէրպէրեան բացառութիւն) յաճախ կը միանային Սկիւտար «Ֆրէնկին լեռ» կոչուած վայրը եւ գրաբար կը խօսէին իրենց միջեւ ու ես՝ ականջալուր կ'ըլլայի ախորժով: Միջոց մը գրաբարեան եղան նաեւ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Սրբուհի Տիւսաբ, Մատաթիա Գարադաշեան, Յարութիւն Մրմրեան եւ ուրիշներ:

Գրաբարեաններէն ինծի ամէնէն մօտն էր Յակոբ Գուրգէն (1850-1915), հիմնադիր՝ Օրթաքէօյի «Հայկազեան Կրթարան»ին (1876-1890ե) եւ Ուսումնական Խորհուրդի ալ անդամ: Մօրեղբօրս բարեկամն էր ան: Քառասնամեակը տօնուեցաւ 1913ին:

Այսօր կուտամ ճակատը իր գլուխգործոցին «Ուղեւորութիւն յԱթէն եւ ի Զմիւռին» (1881), զոր խնամով կը պահեմ: Իրմէ ունիմ նաեւ «Ծաշակ Ոսկեղէն Դպրութեան»ը (ամսաթերթ 1886-1889): Գուրգէն աւելի խոր գրաբարեան

էր, քան Ռէթէոս Պէրպէրեան: Այս վերջինէն ունիմ «Երկու Բանախօսութիւնք»ը (Ա. Թշուառութիւն եւ Գութ, Բ. Գեղեցիկն եւ Գեղարուեստք, 1880): Օրինակ, լաւ եւս նմոյշ մը, ահա, Յակոբ Գուրգէնի գրաբարէն.- «Ձեկուցումն. Ձայս նկարագիր ուղեւորութեան իմոյ յԱթէնս եւ՛ի Զմիւռին, զրոշմեալ յուր թերթս լրագրին Մասի, ըստ խնդրելոյ բարեկամաց բազմաց, որք ըղձային ունել զսա ամփոփ առ իւրեանս, կամ եղել ինձ հանել միւսանգամ ի լոյս յայսմ առանձինն մատենկան: Եւս ի վասն հեշտի ընթերցանելեաց սորին առ յապայս: Յօրինիչն»: Իսկապէս ոսկեղէն լեզու, մատենադարանիս ոսկեայ դարդերէն մին:

Յակոբ Գուրգէնի քառասնամեայ յոբելեանը տօնուեցաւ իր անուան տօնին օրը, 15-28 Դեկտեմբեր 1913, ատենապետութեամբ՝ Տօքթ. Վահրամ Թորգոմեանի (յանձնախումբի անդամներու կարգին՝ նաեւ Հայկանոյշ Մառք, Ջարուհի Գալէմքեարեան, Արամ Հալաճեան, Հրանդ Ասատուր, Յ. Ճ. Սիրունի, Տիրան Կիւմիւլէկէրտան, եւայլն): Կարդացուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մատթէոս Բ.ի օրհնութեան գիրը, գրաբար, Աբիկ Սուպահեաճեանի տեղեկատուութիւնը եւ Գուրգէնի երկու գրաբար թարգմանութիւնները «Նազովրեցին» եւ «Աւետարան»ը: Մահը պատահեցաւ 1915ին, երբ ես պատերազմի ճակատն էի:

14 Փետրուար 1977

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒ ԵՐՐՈՐԴ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐԸ

Իսթանպուլահայ աշխարհաբարը նիւթ առնող նախորդ յօդուածովս ջանացի ամփոփումը տալ Գրիգոր Օտեանի (1851) ու Նահապետ Ռուսինեանի (1853) հրատարակութիւններուն, որոնք առաջին տագնապը ստեղծած էին Իսթանպուլահայ գրական աշխարհաբարին կոկիման: Այդ ուղիին վրայ 1864-1867 թուականներուն կը գտնենք երկրորդ, 1874-1880 թուականներուն ալ՝ երրորդ տագնապ մը: Ատկէ վերջ է որ մեր գրական աշխարհաբարը կը մտնէ անսայթաք ուղիի մը մէջ դէպի կոկում, նրբացում եւ բարգաւաճում:

1864ին մեր առջեւ կ'ելլէ Իսթանպուլահայ աշխարհաբարի առաջին կանոնաւոր քերականութիւնը, հեղինակութեամբ Տրապիզոնի Աւետարանական Հայոց Հովիւ Պատուելի Մկրտիչ Քիրէճճեանի: Ինչպէս ծանօթ է, Հայ Աւետրարանականները ընդհանրապէս անգլիագէտ են ու կապուած՝ Ամերիկեան Պորտ Միշընի, որ 1830է վերջ եկաւ հաստատուեցաւ Մալթայէն Իզմիր, Փոքր Ասիա եւ Իսթանպուլ (Պայպըլ Հաուս, Ամերիքան Հան): Հոս անցողակի յիշենք թրքախօս ու հայախօս Ամերիկացի միսիոնար Իլայըս Րիկզի «Իսթանպուլի եւ Անատոլուի մէջ խօսուող Հայ լեզուին քերականութիւնը Անգլիերէնով» (Իսթանպուլ, 1847ին)

եւ անցնինք Պատ. Քիրէճճեանի քերականութեան: Այդ երկը, որ այժմ գրասեղանիս վրայ է, կը կրէ հետեւեալ անունը. «Հայերէն Քերականութիւն Աշխարհաբար Լեզուի, Նախակրթական Դպրոցաց Համար» (ԺԲ-231 էջ, Իսթանպուլ, Յ. Մինասեան տպարան, 1864): Երկին եթէ այսօրուան չափանիշով մօտենանք, ակնբախ շատ մը քննադատելի ու խոցելի կողմերու կը հանդիպինք: Սակայն պէտք է ընդունիլ թէ ան մեր առաջին քերականութիւնն է, աշխարհաբար, եւ իր առջեւ օտար լեզուի մը, Անգլերէնի, քերականութիւնը կանգնած է որպէս առաջնորդ:

«Յառաջաբան» «Ներածութիւն» ու «Նախադիտելիք» էն վերջ, երկը կը բաժնուի չորս մասի:

1-Բառագիտութիւն

2-Համաձայնութիւն

3-Շարադասութիւն

4-Ուղղագրութիւն, Ստուգաբանութիւն, Տաղաչափութիւն
Քիրէճճեանի քերականութեան մէջ ոչ թէ սպրդած՝ այդ գիրքը հոծ կերպով ողողած են այն օրուան ռամկօրէնին պատկանող բառեր եւ ասութիւններ. օրինակ՝ փոխան կիմերու՝ կնկտիֆ, փոխան փոյրերու՝ փրուրտանֆ, փոխան անկէ՛ր՝ նակէ, փոխան միւսները՝ մէկալոնֆ, փոխան գործած կ'ըլլայի՛ր՝ գործած կ'ունենայի: Այս վերջին օրինակին մէջ Անգլերէնի ազդեցութիւնը ինքզինքը կը յայտնէ, գործած ունենալ, անգլ. քը հէվ տան, «ունենալ» բայով, փոխան «ըլլալ»ի, գործած ըլլալ: Իսթանպուլի այդ օրուան ռամկօրէնէն՝ քերականութեան մէջ առնուած բառերէն կարելի է հոս յիշել անանկէնէ (եթէ այդպէս է-ի տեղ), գեղացի (փոխանակ գիւղացի), ըլլալիֆիմ, ելնելիֆ ունիս նէ, սուսմուտ, չորմոր. ուղղագրական տեսակէտէ՝ թշմամի, կկարմնայ, կզգուիմ. սակայն ասոր փոխան՝ մաքուր հայերէնով՝ սրբատաշ, զօրագլուխ, հեռաքնակ, քաջասիրտ, օրէնսգէտ, ստերդմնութիւն, եւայլն: Այսպէսով կարելի է Իսթանպուլահայ առաջին աշխարհաբար քերականութիւնը՝ այդ օրուան ռամկօրէնին ու այդ օրուան գրաբարին վրայ հիմնուած նկատել:

Այդ ջրջանի երկրորդ աշխարհաբար քերականութիւնը մեզ տուաւ Հ. Արսէն Այտընեան 1866ին, այսինքն Քիրէճճեանէն երկու տարի վերջ: Վիեննական Մխիթարեաններու այդ գիրքն է, որ հիմնաւորեց Իսթանպուլահայ աշխարհաբարը: Գիրքը կը կոչուի «Քննական Քերականութիւն Աշխարհաբար

կամ Արդի Հայերէն Լեզուի, Հանդերձ Ներածութեամբ եւ Յաւելուածով (334առաւել 502 էջ, Վիեննա 1866): Գլխակարգութեան կարեւոր մասերն են՝ Ա. Նախաշաւիդ (կազմած 17 գլուխներէ, ուր կը գտնենք «Արդի Հայերէն Լեզուի Ծագումը, Էութիւնը, Պատմութիւնն ու Ներկայ Վիճակը») Բ. Քերականութիւն, կազմուած՝ երեք մայր բաժիններէ,

1- Բառ - կամ Մասանց Բանի կազմութիւն (Անուն, Դերանուն, Բայ, Դերբայ, Մակբայ, Նախադրութիւն, Շաղկապ, Միջարկութիւն)

2- Խօսք - կամ Բառերու Համաձայնութիւն (Համաձայնութիւն, խնդրառութիւն, Մասանց-Բանի կիրառութիւն, Քերականական Ձեւեր)

3- Լեզուի Յատկութիւնք (Լեզուի Յատկութիւնք - Գրերու, բառերու, խօսքի)

Առանձին բաժին մը կը կազմեն Ուղղագրութեան, Առդանութեան, Տաղաչափութեան յատկացուած էջերը: Որպէս «յաւելուած» տրուած է «Համառօտ Տեսութիւն Գրաբար Հայերէն Լեզուի»ն: «Քերականական Լուծման Վրայ» բաժինը կ'ամբողջացնէ գիրքը, որուն վերջին էջերը յատկացուած են «Քերականական Բառերու Յուցակ»ին: Ընդամէնը 836 էջ է երկը, հոյակապ գործ մը, տոկուն հիմնարկէքը արեւմտահայ աշխարհաբարին:

Հայր Այտընեանի էջերը սակայն, պէտք է խոստովանիլ թէ բոլորովին ձերբազատուած չեն ռամկօրէն բառերէ: Օրինակ, հոն կարելի է հանդիպիլ հնոտեղաց, հոստեղաց, ինչուան պիտոր տեսնէի, պագտուիլ, խորվել (փոխանակ խորովելի), իզմէ կամ ինէ (փոխանակ ինձմէի), ձեռքնոց, էրիկ, անքնոց (ձեռնոց եւ ակնոցի քով) էրիկ եւ այսորակ բառերու: Սակայն եւ այնպէս, այս քերականութիւնը անսասան մնացած է ցայսօր որպէս ամենակարեւոր հանգրուանը գրաբարէն դէպի աշխարհաբար:

Այս գրքին հրատարակութենէն տարի մը վերջ, 1867ին, Հ. Արսէն Այտընեան մեր նախակրթարաններուն համար հրատարակեց իր գլուխ գործոցին հակիրճ ամփոփումը. «Քերականութիւն Աշխարհաբար կամ Արդի Հայերէն Լեզուի (265 էջ, Վիեննա 1867, Բ. տպագ. 1883): Գլխակարգութիւնը սապէս է եղած. «Նախագիտելիք. բառ կամ բառերու Համաձայնութիւն: Ուղղագրութիւն. Առդանութիւն, Տաղաչափութիւն, Յաւելուած (Սկզբունք Գրաբար

Հայերէն Լեզուի): Այս գրքին մէջ ալ կարելի է հանդիպիլ քշիկ քշիկ, ատանկ, անանկ, սանկ, սըկէ նըկէ, մէկէն ի մէկ (բաղդատէ՝ Թրքերէն պիրտէն պիրէ), գլխէ գլուխ (բաղդատէ՝ Թրք. պաշտան պաշա), մեկերնիդ (Թրք. պիրի-նիդ), ձայներովնիդ քաղաք-քաղքէ, փեսայ-փեսի, պիտոր տեսնէի, եւ սուտումուտի ցննդիփնթի-ի նման բառ եւ ասութիւններու:

Հոս կը վերջանայ 1864-1867ի քերականութիւններու հակիրճ ցանկը: Աշխարհաբարին եղաշրջման յաջորդ շրջանը կը սկսի 1874ին, Մինաս Չերազի «ընտրողական» աշխարհաբարի քերականութիւնով: Ընտանեօք Ակնայ Չերազ գիւղէն էր Մինաս Չերազ, սակայն ծնած՝ Խասգիւղ: Իր քաղաքական կեանքի լուսանցքին վրայ ան ճանչցուած է նաեւ որպէս գրաբարի եւ աշխարհաբարի միջինը փնտռող Հայ գրագէտ: Այդ գործողութեան պատճէնը կը գտնենք իր «Գրական Փորձեր» անուն երկին մէջ (էջ Է-ԿԳ, Հասգիւղ, 1 Յունւար 1874. «Յունւարը իր «ուղղագրութիւն»ով): Երկին «Առաջաբան»ին մէջ Չերազ իր մանկութեան ու երիտասարդութեան կեսագրութիւնը կ'ընէ եւ «Ը» մասին մէջ սապէս կ'ըսէ. «Ժողովուրդի զաւակը լինելով ես բնազդով յարած եմ աշխարհաբար Հայերէնին, եւ գրաբարը նկատած եմ միշտ իբր մի ազնուապետական լեզու, որպէս է իսկ: Սակայն վարժարանին մէջ դպրոցական գրաբար միայն կ'աւանդուէր մեզ, սակայն իմ մէջ մի ձգտում կար դէպի աշխարհաբարը, մի հզօր մղում դէպի ժողովրդական լեզուն ...:

20 Դեկտեմբեր 1976

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒ ԵՐՐՈՐԴ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐԸ

Այս ներքին պատերազմը չտեւեց երկար. աշխարհաբարը յաղթանակեց: Սակայն այն օրը երբ աշխարհաբար սկսայ գրել, զգացի թէ քառսի մէջ է այն ... Մի մեռած լեզու կար իմ առջեւ եւ մի կենդանի լեզու, ո՞րը ընտրել: ... Զգացի թէ մի դրութիւն միայն կայ, որ կարենայ լուծել այս գորգիոսեան հանգոյցը եւ որով կարենայ իրանալ լեզուի միութիւնը: Այս դրութիւնն է ընտրողականութիւն ...: Զանացի կազմել մի լեզու, որ կարենայ ընդունելի լինել ամէնին ...: «Այս է ահա հիմը Մինաս Չերազի «ընտրողական լեզու»ին, խառնուրդը գրաբարի աշխարհաբարի եւ զաւառականի իր իսկ բառերով: Երկին «Թ» բաժնին մէջ (էջ ԻԳ-ԻԹ, այսինքն 7 էջ) «Քերականութիւն Արդի Ազգային լեզուի» վերնագրին տակ ան ամփոփած է այս «ընտրողական»ին կանոնները օրինակներով. հօլով հայր, հայրի, իրար, իրարի, թուական՝ եօթուն, ինսուն, դերանուն՝ իմ տունը, քո հայրը, սոքա, նոքա, բայ՝ յաւելի, հիմել (հիննալ), գարկնել, հազամք, քողումք, սիրեցնել, ուսցունել, չեմք տեսներ, չը կամ, դերբայ՝ քողօղ, ուսցունօղ, լացունօղ: Յաւելուած՝ օրէնքի տեղ՝ օրէն, ընթացքի տեղ՝ ընթաց, առանց Գ-ի. օգ եւ դաշ՝ առանց Ա-ի: «Առաջաբան»ին, վերջաբանը՝ ահաւասիկ. «Ո՛վ գիրք, տկա՛ր տկար արձագանգ մի սիրտի, որ կը գոռայ, գա՛ղջ

դու շունչ մի բոց լեզուի, աղօտ նշոյլ մի հրաբուխ հոգիի, գնա՛ ուր բախտը տանի ըզքեզ: Ահա Մինաս Զերազի «ընտրողական» հայերէնը:

Զերազէ քանի մը տարի վերջ, 1879ին, Եղիա Տէմիրճիպաշեան «Նոր կեանք, Ա. Ազգային Լեզու» (ԺԶ-54 էջ) անուն գրքոյկով ձեռք առաւ Իսթանպուլահայ գրական լեզուն, գրաբարը եւ «ընտրողական» աշխարհաբարը: Նիւթերու ցանկը հետեւեայն է. «Նախաբան, Ա. Ուսումն աշխարհաբար լեզուի ազգային վարժարանների մէջ, Բ. Արդի Աշխարհաբարը, Գ. Գրաբար եւ ընտրողական աշխարհաբար»: Լեզուական խնդրին, այսինքն գրաբարի-աշխարհաբարի վիճաբանութեան մէջ Տէմիրճիպաշեան կը պաշտպանէր Զերազի «ընտրողական» հայերէնը: «Նոր Կեանք»ի նախաբանը, գանգատագիր մըն է ուղղուած իսթանպուլահայ մամուլին, եւ գլխաւորաբար, «Մասիս»ի արժանաւոր խմբագրապետ Կարապետ Իւթիւճեանի, որ տեղ չէր տուած Տէմիրճիպաշեանի գրութիւններուն թէ՛ իր դատին եւ թէ՛ իր գործածած լեզուին պատճառով, որ է Զերազի «ընտրողական»ը: Մամուլէն միայն «Փունջ» հիւրընկալեր էր Տէմիրճիպաշեանի գրութիւնը: Եղիայի գրքոյկին, այսինքն «Ազգային Լեզու»ի առաջին մասը արտատպում մըն է «Փունջ»էն եւ կը պարունակէր իր գրութիւնը ուղղուած՝ «Ազգային Կրթական Խորհուրդ»ին, 1 Յունուար 1877 թուին, ի պաշտպանութիւն «ընտրողական»ին, ուր Եղիա հետեւեալը կ'առաջարկէ. «Կ'առաջարկեմ ո՛չ գրաբարի բարձումն, այլ նորա բարձրացում իւր արժանաւոր կարգի բառնալ գայն, այո՛ նախակրթարանէ եւ Բարձրացունել գայն Ուսումնարանի մէջ»: Գրքին «Նախաբան»ին մէջ ալ Տէմիրճիպաշեան Մինաս Զերազը կը կոչէ «Հայ Լեզուի Լուստերը»: Գրքոյկին Բ. մասը, «Արդի Աշխարհաբար»ը ուղղուած է «Մասիս»ի խմբագրապետ Կարապետ Իւթիւճեանի, 30 Մարտ 1877ին: Հոս Տէմիրճիպաշեան կը քննադատէ «Մասիս»ի գործածած աշխարհաբարը եւ «սխալ»ներ ցոյց կուտայ. Իւթիւճեանի գործածած յօդը, գոյականը, հոլովը, դերանունը, բայը, նախդիրը, մակբայը եւ շարքաբայը: Հետեւողական չի գտներ Իւթիւճեանի աշխարհաբարին մէջ օրինակ՝ յօդի մարդին մէջ հեռագրական լուրերը եւ շաքաթ օրն. անունի մարդին մէջ՝ տուններու եւ եկեղեցեաց, թուական անուններու մարդին մէջ՝ դեսպան մը, եւ մէկ ոսկի,

դերանուններու մարզին մէջ՝ անոնք եւ նո՛ւա, բայերու մարզին մէջ՝ կ'երկարաճդին եւ գուշակուիլ, նախդիրներու մարզին մէջ՝ մէկ լեզու մը եւ հետի միասին: Եւ կ'ամփոփէ սապէս. «Կը յամառիք, հաւատարիմ ձեր սկիզբի, նոյն բառի գրաբար, աշխարհաբար եւ ռամկօրէն ձեւերն անտարբեր գործածել: Դուք անուղղայ էք, Պարոն»: Տէմիրճիպաշեանի երկին վերջին մասը ուղղուած է առ Ղուկաս Պալղաղարեան՝ Իզմիրի մէջ խմբագիր «Արշալոյս Արարատեան» թերթին: Կը քննադատէ անոր լեզուն եւ կ'ըսէ. «Դուք, Պարոն, անգէտ էք այս ամէն բանի: Ասեցի թէ մի ախտ ունիք. ոչ երկու: Դուք, ոչ միայն չէք ուզեր ուսնիլ, այլ նաեւ չէք ուզեր խորհրդածել: ... Պիտի ըսէք «որքան Հայ, այնքան աշխարհաբար. ո՛ր է ճշմարտութիւնը: Ժողովո՛ւրդն իրաւունք ունի թէ գրադէտը, ուղղախօսականն թէ ծռախօսականն - զի ծռախօսութիւն է նեղի լեզուն» (Ծանօթ. Մոխսօուիւն տետրակին հեղինակն է Յովհաննէս Հիսարեան, որ միաժամանակ գրած է նաեւ «Նեոն կամ Կատարած Աշխարհի» անուն վէպը 1869ին, գրաբարեաններու կողմը բռնելով եւ ընդգրկմախօսելով Ռուսինեանի «Ուղղախօսութիւն» անուն երկին):

Եթէ ոչ Զերազի՛ այլ իր ճաշակին յարմարող «ընտրողական» աշխարհաբարի կողմնակից մէք նաեւ Տիկին Սրբուհի Տիւսաբ, նոյն տարիներուն: Ան հիմնադիրը եղաւ նաեւ «Դպրոցասէր Հայուհեաց Ընկերութեան» 1875ին: 1880ին հրատարակած է «Աշխարհաբառ Հայ Լեզուն» անուն գրքոյկ մը 15 էջ, «Զօնուած՝ առ Օրիորդս Դպրոցասէր Հայուհեաց Ընկերութեան» եւ «Վաճառի ի նպաստ» նոյն կազմակերպութեան: Գրութեան սկիզբը Տիւսաբ կը խօսի լեզուի եւ մտքի մասին, հակիրճ պատմականը կ'ընէ Հայ լեզուի, կը թուէ անոր կրած ազդեցութիւնները, գրաբարի աղճատման եւ աշխարհաբարի տարածման անմշակ կերպով: «Տարիներ յառաջ, կ'ըսէ ան, քանի մը ազգայիներ փորձեցին յողզողդ եւ անկանոն աշխարհաբառը նոր կանոններու վրայ հաստատել. շատ աշխատութիւններէ վերջ, կանոնագրութիւն մը ի լոյս ընծայեցին ուղղախօսութիւն ունուանեալ, եւ այն ընդունելութիւն չգտաւ: ... Մատենագրական տաղանդներ, իւրաքանչիւրը իւրանձնական ճաշակին հետեւելով, լեզուին մեծածաւալ դաշտին մէջ չքնաղ մտաւորական ծաղիկներ սփռեց աստ եւ անդ, առանց փունջ մը կազմելու ներդաշ-

նակութեամբ միաւորեալ»: «Լեզու մը ըստ հաճոյից իւրաքանչիւրին չի ձեւանար, կ'ըսէ ան, այլ հմուտ կաճառի մը պատշօնն է այդ: ... Երկու կամ երեք տարի յառաջ ընկերութիւն մը կազմուեցաւ ընդ նախագահութեամբ Նար - Պէյ խորէն Եպիսկոպոսի - աշխարհաբարի բարեկարգութեան համար, ամէնքը յուսալից սոյն ընկերութեան գեղեցիկ արդեանցը կը սպասէին, երբ դժբախտաբար այդ ակնկալութիւնները ի դերեւ ելան, ժողովը լուծուեցաւ առանց զաշխարհաբար քայլ մը յառաջացնելու: Այդ անյաջող փորձը մղիչ մը ըլլայ թերեւս երկրորդ լեզուագիտական Հայ ակումբի կազմութեանը: ... Ուստի համառօտիւ ամփոփեմ խօսքերս. նախ աշխարհաբարի ձեւակերպութիւնը իբրեւ մեր գլխաւոր պէտքերէն մէկը համարելու է... յետոյ կաճառի մը միջոցաւ լեզուին հիմունքը հաստատելու է, եւ ոչ թէ մասնաւոր անձանց կանոնադրութեամբը, որ ուրիշ նպատակի չի ծառայեր եթէ ոչ շփոթութիւնը աւելցնելու»:

Իսթանպուլահայ աշխարհաբարը, որպէս այդ շրջանի բարբառ. մշակուեցաւ բեմական կտորներու մէջ ալ, առաւելապէս կատակերգութեան: Օրինակ, Նար-Պէյի Իսթանպուլահայ ժողովրդական «Ալաֆրանկա» կատակերգութիւնը (1862): Սակայն աշխարհաբարը կոկելու մէջ ամենակարեւոր եւ ազդու դերը խաղացած է Կարապետ Իւթիւճեանի «Մասիս» պարբերականը, 1852ին հիմնուած. աւելի վերջ ալ Մատաթիա Գարագաշեանի «Աշխարհաբար Քերականութիւն»ը (1885): Կոկուած առաջին քերականութիւնը եղաւ Զապէլ Տօնէլեանի (յետոյ Զապէլ Ասատուր) «Գործնական Քերականութիւն Արդի Աշխարհաբարի. Ուսումնական Խորհուրդէն Վաւերացուած»ը (1897): Մինչ այդ, Ստեփան Ոսկան ու Յարութիւն Մրմրեան՝ աշխարհաբարը կոկելու մասնակի փորձեր ըրած էին իրենց գրութիւններուն մէջ: Ոսկանէն օրինակներ՝ կախան, խուսիլ, ազդում (փոխանակ կախադան, խուսափիլ, ազդեցութիւնի), Մրմրեանէն օրինակներ՝ ծնավայր, էոյթ, իսմով (փոխանակ ծննդավայր, էութիւն, ինձմովի) որոնց ո՛չ մէկը կը գործածուի այսօր. սակայն Ոսկանի զարբնած բառերէն ոմանք, օրինակ տրիտուր, վարանգ, խելառ Հայ Բառարանին մէջ տեղ գրաւած են:

Իսթանպուլահայ աշխարհաբարը զարբնուեցաւ գլխաւորաբար «Մասիս»ի մէջ, ուր՝ 1881ին Սիպիլ (Անահիտ

ծածկանունով) ու Բիւզանդ Քէչեան (Արամազդ ծածկանունով) գրաբարեան - աշխարհաբարեան վերջին ճակատամարտը մղեցին Վիճաբանութիւնով եւ Քէչեանի աշխարհաբարը տարաւ յաղթանակը:

21 Դեկտեմբեր 1976

**ՓՐՕՖ. ՏՕՔԹ.
ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆԻ
80 ԱՄԵԱԿԸ**

Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեան ծնած է Իսթանպուլ 1897ին, անդամ՝ ծանօթ տպարանատէր եւ թղթավաճառ Վահրամ եւ Հրաչեայ Տէր Ներսէսեաններու ընտանիքին՝ որոնց նախա-հայրը Խաչատուր Խանէ Էֆէնտի Տէր Ներսէսեան՝ Բաղեչցի աղնուական մէր, վախճանած 1895ին, 85 տարեկան։ Մօտ կապեր ալ ունեցած են Մաղաքիա Արք. Օրմանեան Պատրիարքի հետ։

Օր. Սիրարփի Իսթանպուլի մէջ իր ուսումը լրացնելէ վերջ դայն կատարելագործեց Ֆրանսա, Սորպոնի մէջ հետեւելով Պատմութեան եւ Գեղարուեստի Պատմականին, 1936ին արժանանալով տոքթորայի ակադեմական աստիճանին (պէտք է փակագծի մէջ նշել թէ՛ Սորպոնէ վկայեալ առաջին Հայուհին՝ Զապէլ Եսայեանն է եղած) :

1936 է առաջ՝ Փարիզի մէջ Օր. Սիրարփի 1926-1929 տարիներուն էքոլ Փրաթիք տէղ Օթ'դ Էթիւթի մէջ գեղարուեստի պատմութեան դասախօս եղաւ, 1930ին Ամերիկայի Ուէլլիի Քալիճի մէջ նոյն նիւթը դասախօսեց, 1937-1946 տարիներուն դարձեալ Ամերիկա Ճարնդուրթ Թանգարանին Տնօրէն եւ Գեղարուեստի Բաժնին Վարիչ եղաւ։ 1946ին նմանապէս Ամերիկա, Տամպլըթըն Օուքսի մէջ Բիւզանդական Գեղարուեստի եւ Հնագիտութեան

ուսուցչապետ՝ Հարվլըրտ Համալսարանի Գեղարուեստի եւ Գիտութեան Կաճառին ալ անդամ ընտրուեցաւ: 1963ին ալ Հանգստեան կոչուեցաւ:

Միացեալ Նահանգներու զանազան Համալսարաններուն ինչպէս նաեւ Փարիզի մէջ զանազան դասախօսութիւններ է սարքած եւ Իսթանպուլ ալ է այցելած: Անդամ է Միացեալ Նահանգներու Միջնադարեան Ակադեմիին, Ֆրանսայի Հնագիտական Միութեան եւ Երեւանի Գիտութիւններու Ակադեմիին:

Փրոֆ. Տէր Ներսէսեանի մասնագիտական ճիւղերը, եղած են, ի մասնաւորի, Բիւզանդական ու Հայկական Գեղարուեստը: Անջատ հատորներով հրատարակած է՝

«Վենետիկի Միսիթարեան Մատենադարանին մէջ ԺԲ., ԺԳ., ԺԷ., Դարերու Պատկանող Պատկերազարդ Ձեռագիրներ» (Ֆրանսերէն, 2 հատոր, Փարիզ 1937),

«Հայաստան եւ Բիւզանդական Կայսրութիւնը» (անգլերէն, 148 էջ - 32 էջ նկար, Մելքոնեան Հիմնադրամի հրատ., Հարվլըրտ Համալսարան, Քէմպրիճ, Ամերիկա, 1947),

«Ձեռքը Պիթի Գրադարանը. Հայկական Ձեռագիրներու Ցանկը եւ Հայկական Գեղարուեստի Պատմութեան Ամփոփոյթը» (անգլ., 2 հատոր, Տապլին 1958)

«Ֆրիւր Նկարասրահի Հայկական Ձեռագիրները» (անգլ., Սմիթսոնիւն Հիմնարկ, Ուոշինկթըն 1963),

«Աղթամարի Ս. Խաչ Եկեղեցին» 915-921 (անգլ., Քէմպրիճ, Ամերիկա 1965. Աղթամար կղզին, գեղադարդ Ս. Խաչ եկեղեցին, խաչաձեւ, ներքին պատկերներ, արտաքին քանդակներով, ցցուն զարդերով. Թագաւոր Գագիկ Արծրունի, Թագուհի Մլքէտիկինը, մանրանկարներով զարդարուած իր համբաւաւոր Աւետարանը, 862, իր կողմէ նուիրուած Վարադայ Վանքը, իսկ այժմ Վենետիկ, Ս. Ղազարի վանքը. Ս. Խաչ եկեղեցիին ճարտարապետ Մանուէլ: Օր. Տէր Ներսէսեան նկատի ունեցած է Մագհար Իփշիրօղլուի գերմաներէն «Աղթամար»ն ալ, Պերլին - Մայնց 1963,

Օրիորդին վերջին գործերէն մին՝ «Հայերը» (անգլ. 216 էջ - 78 լուսատիպ նկար - 50 գծանկար, Լոնտոն 1969):

Օրիորդ Տէր Ներսէսեան զանազան հրատարակութիւններու ալ աշխատակցած է, մասնաւորապէս՝

«Ս. Էջմիածնայ Աւետարանին Սկզբնական Մանրանկարներուն Թուականը» (անգլ. «Արթ Պուլըթըն»ի մէջ, 1933)

«Արքունի պատմագիր Սմբատ Գունդատապլի Հայերէն քրոնիկոնը» (անգլ. «Տամպըթըն Օուքս Փէյփըրը», 1959):

«Կիլիկեան Հայաստանի Թագաւորութիւնը» (անգլ. Սիթընի «Խաչակիրներու Պատմութիւնը» գրքին մէջ, Հատոր Բ., Ֆիլատէլֆիա, Ամերիկա 1962),

«Է. Դարու Հայ Մանրանկարչութիւնը» եւ Ս. Էջմիածնայ Մանրանկարները» (Բիւզանդագէտներու ԺԲ. Համաժողովի Ատենագրութիւնները, Հատոր Գ., Ֆրանս., Պելլրատ 1964)

«ԺԳ.-ԺԴ. Դարերու Կիլիկեան Ոսկերչութիւնը եւ Սկեւոյի Մասնատուիւր» (Ֆրանս., «Ռըվիւ տէ'զ Էթիւտ'զ Արմէնիէն»ի մէջ, նոր շարք, Հատոր Ա., Փարիզ 1964),

«Արեւելքի եւ Արեւմուտքի Միջեւ Հայաստան եւ Անոր Բաժանեալ Պատմութիւնը» (անգլ., Թէլպըրթ Ռայսի «Խաւար Դարեր»ուն մէջ, Լոնտոն 1965),

«ԺԳ. Դարու Կիլիկեան Աւետարան Մը» (Ֆրանս., «Ռըվիւ տէ'զ Էթիւտ'զ Արմէնիէն»ի մէջ, նոր շարք, Հատոր Դ., 1967):

Իր երկու ամէնէն ժողովրդական երկերէն մէկն է 1947ի «Հայաստան եւ Բիւզանդական Կայսրութիւնը» ուր՝ Պատմական Տեսութենէն վերջ շար ի շար մեզ կը ներկայանան Կրօնական Վէճերը, Հայկական ճարտարապետութիւնը, Քանդակագործութիւնը, Նկարչութիւնը - բոլորը բաղդատական գետնի վրայ - յետոյ՝ Համառօտ Ժամանակագրութիւն եւ Հայ Այբուբենը: Երկրորդն է, «Հին Ազգերու եւ Վայրերու» շարքին, անգլերէն՝ «Հայերը» անուն երկը ուր՝ ընթերցողին կը ներկայացուի Երկիրը եւ Բնակիչները, պատմութիւնը, Կիլիկեան Հայաստանը, ընկերային կեանքը եւ տնտեսութիւնը, կեանքը, գրականութիւնը եւ մշակոյթը, ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը, նկարչութիւնը եւ որպէս փակում՝ մատենագիտութիւնը:

Արուեստագէտի լեցուն, տոկուն եւ արդիւնաբեր աշխատանք. գիտական պատուաբեր կենցաղ: Ութսունամեակին առթիւ պատիւ իրեն ու պատիւ մեզի իր շնորհիւ:

3 Յունուար 1977

ՄՓԻՒՌՔ

Դարերէ ի վեր սկզբունք մը կար տիրական, թէ՛ տիեզերքի հիմնական գնացքը պարզէն դէպի բարդը դիմել էր: Այս սկզբունքը կը կիրարկուէր գիտութեան ու դաստիարակութեան բոլոր ճիւղերուն մէջ մանկապարտէզէն մինչեւ համալսարան միշտ պարզէն դէպի բարդը: Անատը (աթոմ) «անհատանելի» կը նկատուէր. «անատաբեկում»-ի (ֆիսէոն) գաղափարն անգամ գոյութիւն չունէր:

Սակայն 1925-1935 տարիներու շրջանին աստղաբաշխներու եւ բնագէտներու պրպտումները տակաւ երեւան հանեցին եւ հաստատեցին թէ մեր շուրջի տիեզերքը՝ բարդէն էր սկսած եւ այդ բարդն է որ այժմ, տակաւ իր բարդութիւնը պարզելով, կը տարածուէր շորս կողմ: 1929ին կարդացի Սըր Ճէյմս Ճինչի «Մեր Շուրջի Տիեզերքը», 1933ին ալ Սըր Արթըր Էտինկլթընի «Տարածուող Տիեզերքը» անուն գրքերը, որոնք գրուած էին ժողովուրդին համար: Այժմ մեր Վիկտոր Համբարձումեանն ալ նոյնը կը խորհի «Նովա» կոչուող նորածին աստղերու պայթումը, տարածումը եւ «ընկերութիւն»ը բացատրելով (1950):

Ընկերաբանական գետնի վրայ, վերը բացատրուած վարդապետութեան ճիշդ հակոտնեան ըլլալով, 1892ին, հունգարացի հրեայ Մաքս Նորտաու, «Այլասերում» անուն իր գրքով, գէթ գեղարուեստի մարդին մէջ, ամէն նորութիւնը - հանճար իսկ ըլլայ - «այլասերում», «ուղեղի տագնապ» որակեց: Եւ այս պատճառաւ՝ նորութեան, յառաջդիմութեան

Թշնամի նկատուեցաւ:

Այս տուեալները վերը համառոտակի բացատրեցի՝ համայնապատկերը՝ աչքի առջեւ ունենալով Հայերու այսօրուան կացութիւնը: Առաջին Աշխարհամարտէն վերջ ծովերէ ծով տարածուող հող կ'ուղէինք որպէս հայրենիք, իսկ այսօր ծովերէ ծով իրականութիւն է որպէս գաղթավայր: Աստղաբաշխութիւնը տիեզերքի անկասելի ընդարձակումը, լայնքին, երկայնքին տարածուիլը կ'ընդունի որպէս գիտական անհերքելի իրականութիւն եւ օրէնք: Սակայն այդ ընդարձակման ընթացքին «Նովա»ներ ալ կը ծնին: Հայեր կրնան իրենց նորածինները որպէս ազգային «Նովա» ընդունիլ: Սակայն այդ մարդկային «Նովա»ները կը տարբերին աստղային «Նովա»ներէն սա կէտի մէջ թէ՛ մինչ այս վերջինները իրենց նմաններու շրջանակին մէջ կը ծնին, Հայոց «Նովա»ները մէջտեղ կ'ելլեն իրենց համար ոչ-հարազատ երկրի մէջ, օտար հորիզոններու տակ:

Այժմ «Սփիւռք» կոչուած այդ իրականութեան, «ապրումի բոյն»ին գոյատեւման համար մեր վրայ ճնշող բնական օրէնքներ կան: Մեր Սփիւռքը չըջապատուած է այլասեռ բնիկներէ, գենիթէն մինչեւ նատիւ ալ կ'լանող, իւրացնող մթնոլորտով մը բոլորուած: Սփիւռքի մէջ հայ փոքր հաւաքականութիւններ, գոյատեւման համար նուազագոյն ծաւալի չափ մը ունին, նաեւ պայմաններ: Այդ չափն ու պայմանները չունեցող հայ հաւաքականութիւններ՝ ուշ կամ կանուխ դատապարտուած են հիւրընկալ տիրող տարրէն իւրացուելու:

Այս կացութիւնն ու ճակատագիրը հաստատող օրինակներ չեն պակսիր: Ո՛ր է եւ ի՞նչ վիճակի մէջ է Անիի անկումէն վերջ Եւրոպայի կեդրոնը գաղթող Հայաստան ու մեր Առաքելական Եկեղեցիին կապուած Հայ բազմութիւնը, Լեհաստանի, Հունգարիոյ եւ չըջակայ երկիրներու մէջ: Այդ գաղթի միջոցին Հայեր իրենց հետ մէկտեղ տարին Միսիթար Գոշի «Դատաստանագիրք»ը, դոր Լեհաստանի մէջ Հայեր, արքայական հրամանով, իբր օրինագիրք գործածեցին: Գիրքը Քրփշաք թրքերէնի ալ թարգմանուեցաւ: Ո՛ր են այդ Առաքելական եկեղեցւոյ Հայերը այժմ: Տարիներ առաջ 1927-1928ին՝ Լեհուհի բարեկամուհիս՝ տիկին Պրոնիսլաւա Վույցիք - Քէօփրիւլիւեան ինծի զրկեց երկու գիրքեր: Մէկը՝ «Փոսլանիէց Սվիէնթը Կթէկոծա» (Լրաբեր Ս. Գրիգորի),

միւսը՝ «Քոստուլ Օրմիանսքի Փոլոցէ» (Հայոց եկեղեցին Լեհաստանի մէջ), հեղինակութիւն՝ Զէսլավ Լէխիցքիի: Բոլորն ալ ոչ-Առաքելական ու Լեհերէն: Հայ Առաքելական եկեղեցին ու Հայ լեզուն գործ չունին հոն: Ծանօթ մատենագիր Մինաս Թոխատեցի 1544ին Լեհաստանի Քամէնէց քաղաքին մէջ, յետոյ Սուչավայի մէջ, 1563 ին ալ Լվովի (Իլլով) մէջ Լեհահայոց արքեպիսկոպոսարանի քարտուղար էր, Հայոց դատարանին մէջ ալ «նօթէր»: Ո՛ւր է այս Հայ Առաքելական գաղութը հիմա: «Հայ»ուն (Լեհերէն՝ Օրմիան) Լեհերէն անունն է մնացած միայն: Ինծի զրկուած գրքին մէջ «Լեհահայոց» քարտէսն ալ կայ. Իլլով ի (Լվով) եկեղեցի, հիմնուած 1363ին, Իլլովի Հայ գաղութին պատմականը 1183էն սկսեալ, ու եպիսկոպոս-արքեպիսկոպոսներու լիակատար ցանկը 1365էն սկսեալ, որոնց մէջ որպէս արքեպիսկոպոս՝ նշանաւոր Նիկոլ (Լեհերէն՝ Միքոլայ) Թորոսովիչը (1630, յետոյ 1635-1681):

Ուրիշ օրինակ մը, Հունգարիայէն: Անգարայի Համալսարանին մէջ «Հունգարացի բարեկամ մը ունէի, Փրօֆ. Տօքթ. Եանոշ Էքման: Եաբաթը երկու երեք իրիկուն մեր տունը հիւր կուգար, որովհետեւ տիկինը Պուտափէշթ կը գտնուէր իր հօր քով: Երբեմն Պուտափէշթ հրատարակուած գրքեր կը խնդրէի Էքմանէ: Տրցակները կանոնաւորապէս կուգային: Սակայն իրիկուն մը, տրցակին հետ լուր մըն ալ եկեր էր Էքմանին: Սապէս. Տիկնոջ ծերունի հայրը Հարցուցեր է անոր թէ այդ գիրքերը ուզողը ո՞վ է Անգարայի մէջ: Տիկինը պատասխանէր է թէ Հայ մըն է: Հօր ոտքը, ձեռքը սկսեր է դողալ, դէմքը այլայլիլ եւ աչքէն արցունք կաթիլ: Ոտքի ելեր է յուզումով եւ աղաղակեր է. «Գրէ՛ այդ մարդուն թէ ես ու մայրս ալ Հայ էինք ժամանակաւ. քանի մը Հայերէն բառ գիտեմ մօրմէս սորված»: Երբ Էքման իրիկունը այդ նամակը բերաւ, մեր յուզումը կրկնապատկուեցաւ, այդ արտակարգ ազգակցութեան ծանօթանալով:

Այո՛, 1650ական թուականներուն Նիկոլ Թորոսովիչներ կրնան պատճառ եղած ըլլալ Լեհահայոց ուրիշներ ալ Հունգարահայոց ի սպառ օտարանալուն: Սակայն առանց Նիկոլներու ալ այսօր տարբեր Հայ գաղութներ նոյն վտանգին ենթարկուած են, ամենակուլ շրջապատի մը մէջ: Օրինակ, ամէնէն ապահով նկատուած Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները առնենք: Հոն հալածանք չկայ, Հայ եկեղեցի

ու Հայ դպրոց, ժողովարան կայ: Սակայն Հայերը իրենց միջեւ ինչպէ՞ս կը խօսին արդեօք: Ահաւասիկ, օրինակները կը քաղեմ Հէնրի Մէնկքընի «Ամերիկեան Լեզուն» անուն գրքէն (1936ի տպ., էջ 693). «Պոսըս զիս ֆայր րըաւ» (Գործատէրը զիս գործէս հանեց), «Կուտ թայմ մը ունեցայ» (Լաւ ժամանակ անցուցի), «Աման, նըրվըս կ'ըլլամ կոր» (Ամա՛ն կը ջղայնանամ կոր), «Լոյլըրին դացի պիզնիսի համար» (Փաստաբանիս դացի, գործի համար):

Ահա, ա՛յս է մեր Սփիւռքին լեզուական վիճակը:

5 Մարտ 1977

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ՉՈՒԼՈՒՄԸ

Այսօր Հայեր զիրենք կը կոչեն Հայ, իսկ օտարներ Արմէն անունով կը ճանչնան նոյն ազգը: Եւ սովորաբար նոյն ազգին տրուած տեղացի եւ օտար անուններ կը նկատուին Հայ եւ Արմէնը: Հիմա այո՛, սակայն սկզբնական շրջանին գիտականօրէն երբեք: Անցեալին մէջ գիտական իրականութեան կը հակասէր այդ վարկածը, որովհետեւ նախապէս Հայը Արմէն չէր եղած, ոչ ալ, Արմէնը՝ Հայ: Յեղական ու լեզուական ո՛չ մէկ մերձակցութիւն ունեցած են այդ երկու հաւաքականութիւնները սկզբնական շրջանին, թէեւ այսօր իրարու են ձուլուած: Հայը հին Փոքր Ասիական ցեղերէ մէկն էր եւ ոչ-հնդեւրոպական, իսկ Արմէնները բնիկներն էին Արալ լճի շրջանին եւ Հնդ-եւրոպական խումբէ ու լեզուէ: Հայերը՝ միջահասակ, թիկնեղ, թուխ, կլորագլուխ եւ հանքադործ, Արմէնները՝ երկայնահասակ, նուրբ, խարտեաշ, երկայն գլուխ եւ որսորդ: Ասոնց խառնուրդը կոչուեցաւ արմէնոյտ մարդաբանական տիպար:

Հայերը, նախնական բնիկ անունով Խայասայի կամ Հայասայի բնակիչ՝ Ն. Ք. չուրջ 1350ի շրջանին կը բնակէին Հիթիթներու հիւսիս-արեւմուտքին: Ասոնց հետ կնքած դաշնագիրներու մէջ թողած են անձնանուններ, զիցանուններ եւ տեղանուններ, ինչպէս՝ Խուկկանոս ու Բարաննիս (որպէս անձնանուն), Ունագաշտաշ եւ Տարումուշ (որպէս զիցանուն) եւ Արիտա ու Կաշմիախա (որպէս տեղանուն): Սակայն ո՛չ մէկ նախադասութիւն մնացած է այդ լեզուէն:

Այդ թուականէն վերջ հաւանաբար ձուլուեցան իրենց դրացի Ուրարտուներու եւ իրենց բառամթերքն ալ խառնեցին անոնց լեզուին:

Բոլորովին տարբեր հոգի վրայ էին Արմէնները, որոնք շատ կանուխ շրջանի մը բաժնուեցան Արալ լիճի շրջակայքէն, Հնդ-եւրոպական լեզուի իրենց պաշարով, Սեւ Ծովու հիւսիսը քերելով անցան, մտան Թրակիա: Ն. Ք. 1500ի ատեններ Հոմերոսի «Իլիական»ին մէջ (Բ-734) թողուցին Օրմենի անունը, Թրակիոյ մէջ ալ Արմենիոյ տեղանունը, նեղուցներէն ասդին Բիւթանիոյ մէջ ալ Օրմիմիոն տեղանունը (Սուրբ Գրոց մէջ ալ, Երեմիա ԾԱ-27, Մաննացիներու Միմնի անունը) եւ դէպի արեւելք դիմելով մտան Ուրարտուներու երկիրը, որոնց նուազման շրջանին տիրեցին այդ հաւաքականութեան եւ ունեցան երիմեմա անուն թագաւոր մը շուրջ Ն. Ք. 626-612ի ատեններ եւ քիչ վերջ էրիմենայի որդի Ռուսասի օրով Ն. Ք. 585ին Ուրարտական պետութիւնը փուլ եկաւ եւ ինկաւ Իրանեան Մարերու իշխանութեան տակ: Այդ շրջանին է որ վերոյիշեալ Փոքր Ասիական Հայաստայի մնացորդները ձուլուեցան Հնդ-եւրոպացի Արմէններու հետ: Մարականէն վերջ մտան դարձեալ իրանեան եղող Աքեմենեան կայսրութեան մէջ, Ն. Ք. 549ին, միեւնոյն ատեն ձուլուելով Սասպեյրներու, Մատիէներու, Սալդիներու, ինչպէս նաեւ Ալցիի, Մոկքի, Կորդուքի, Ուտիքի, Գուգարքի, Տայքի եւ շրջակայ Կովկասեան ժողովուրդներու հետ: Արմէններու Հնդ-եւրոպական լեզուն աղճատուեցաւ: Այսօր Վալտէ-Փոքորնիի «Հնդ-եւրոպական Լեզուներու Արմատական Բառարան»ը ցոյց կուտայ Հնդ-եւրոպական աղբիւր միայն 1005 արմատ Հայ բառ: Աոտր փոխան Հայ բառամթերքը ունի 4500է աւելի իրանական բառ: Հայ բառամթերքին 68 առ հարիւրը տալաւին չէ ստուգաբանուած:

Արեւելքի մէջ Արմիմա անունը առաջին անգամ յիշատակուած է Աքեմենեան Դարեհ Ա.ի Բեհիստունի մէջ թողած երեքլեզուեան սեպագիր արձանագրութեան մէջ (Հին Պարսկերէն, Բաբելերէն ու Եղամերէն), Ն. Ք. 19 Ապրիլ 521ին (2500-ամեակը պիտի յուշուի 19 Ապրիլ 1979ին): Արձանագրութեան ամփոփումը սապէս է.

Ն. Ք. 19 Ապրիլ 521 - Զուգուի ճակատամարտ (Հայաստան) Հայազգի Պարսիկ զօրավար Դադարիշի դէմ,

Ն. Ք. 29 Ապրիլ 521 - Տիգրա ամրոցի ճակատամարտ (Հայաստան) նոյն զորավարին դէմ,

Ն. Ք. 20 Մայիս 521 - Ուլամա բերդաքաղաքի ճակատամարտ (Հայաստան) դարձեալ նոյն զորավարին դէմ,

Ն. Ք. 18 Յունուար 519 - Իքարայի ճակատամարտ (Ասորեստան) Պարսիկ զորավար Վահումիսի դէմ,

Ն. Ք. 1 Յունիս 519 - Աւտիյարայի ճակատամարտ (Հայաստան) նոյն զորավարին դէմ:

19 Ապրիլ 521ի արձանագրութիւնը կը սկսի սապէս: Հին Պարսկերէնով Թա՛րիյ Դա՛րատաուշ Գշա՛յաթիյա («Կը խօսի Դարեհ Թագաւոր») եւ կը թուէ նուաճուած երկիրները, որոնց կարգին է Արմինա (Հայաստան): Բաբելոնով Հայաստան կոչուած է Ուրաշտու, իսկ եղամերէն չարմինայա: Ն. Ք. 1 Յունիս 519ին վերջնական պարտութիւն Հայոց, որոնք այլեւս մաս կը կազմեն Աքեմենեան կայսրութեան 13րդ (արեւմտեան Հայաստան, Փոքր Հայք) 18րդ (արեւելեան Հայաստան, Մեծ Հայք) սատրապութիւններուն: Վերջնական ձուլում եկուոր Արմէններու եւ տեղացի Հայերու: Ն. Ք. 415ին ալ վերջին յիշատակութիւն Ուրարտու անուան, որ այլեւս Արմինա է եղած: Ն. Ք. 401ին Պարսկական ծնունդ ունեցող Երուանդ (Որոնդէս) Պարսկական կառավարիչ արեւելեան Հայաստանի, Տիրիբաս ալ՝ արեւմտեան Հայաստանի: Նոյն թուին Քսենեփոն Հելլէն զինուորապետագիրը, հեղինակ «Նահանջ Բիւրուց»ի (Անապասիս), Պարսկական սահմանէն նահանջի միջոցին, իր զինուորներով կ'անցնի Հայաստանէ եւ անհիւրընկալ Կորդուքէ վերջ Հայաստանի մէջ կը գտնէ հիւրասէր Հայ ազգը («Նահանջ Բիւրուց» Դ-4-6) եւ առատ մթերք - ձի, եւ արջառ ցորեն, գարի, միս (ոչխարի, այծի, խոզի, հորթի, հաւու), չամիչ, ընդեղէն, բանջարեղէն, հաց (ցորենի, գարիի), գինի, զօրաւոր գարեջուր, որ կը գինովցնէ զինուորները, ձէթ, խոզի իւղ, չուշմայի իւղ, լեղի նուշի իւղ, անոյշ նուշի իւղ, բեւեկնի իւղ, օժանելիքներ ու մեծ ասպնջականութիւն: Թարգմանի միջոցաւ Հայ գիւղապետին հետ Աքեմենեան Պարսկերէն կը խօսի:

ՀԱՅՈՑ ԵՒ ՀՐԷԻՅ ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԻՏՆԵԼԻՔ (1) - Եթէ ուղուէր «մարդաբանութիւն» բառին ամենալայն իմաստով զուգահեռ մը քաշել Հայ եւ Հրեայ ժողովուրդներու միջեւ, այն ատեն հարկ պիտի ըլլար խօսիլ անոնց ո՛չ թէ միայն ֆիզիքական, այլ նաեւ լեզուական, կրօնական, ընկերաբանական եւ այլ կապերու մասին - կապեր, որոնք իսկապէս գոյութիւն ունին: Բայց մենք, սահմանափակուելով աւելի նեղ իմաստի մը մարդին մէջ, նկատի պիտի առնենք այս երկու ժողովուրդներու միմիայն ֆիզիքական կազմը:

Մարդաբանութիւնը - այժմ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար «մարդաչափութիւն» կոչել - երբ երկու ֆիզիքական տիպարներ բազդատութեան կը դնէ շարք մը մարմնաչափական եւ գանկաչափական քննութիւններ եւ կը զբաղի նաեւ հետեւեալ կարեւոր կէտերով:

Մորթի գույն, որ ունի տասը երանգ, սկսելով գունատ սպիտակէն, անցնելով դեղինէն ու թուխէն եւ յանգելով սեւի:

Մազ, չորս տեսակ կ'ըլլայ - ուղիղ, բրդանման, վէտվտուն եւ գուռ: Յատկանիշ մ'է նաեւ խիտ կամ ցանցառ ըլլալը: Մազը ունի հինգ երանգ - սեւ, թուխ, շագանակագոյն, խարտեաշ եւ կարմրորակ:

Աչք - աչքի գոյնը ունի երեք երանգ - բաց գոյն (կապոյտ կամ գորշ), գոց գոյն (բաց կամ գոց թուխ) եւ միջին

(կանանչ կամ դեղնորակ գորշ): Աչքի բացուածքները կ'ըլլան նեղ կամ լայն, հորիզոնական կամ շեղ դիրքով, իրարու մօտ կամ իրարմէ հեռու:

Հասակ - այս ալ ժառանգական յատկանիշ մ'է: Բարձրահասակ կը սեպուին 1.70 մետր եւ կամ աւելի բարձրութիւն ունեցողներ, միջակէն վեր 1.65 - 1.69 մետր, միջակէն վար՝ 1.65 - 1.60 մետր, իսկ կարճահասակ կը համարուին 1.60 մետրէն նուազ եղողներ:

Գլխու ցուցանակ - այս մարդաչափութեան ամենակարեւոր կէտն է: Գլուխներ կան, որոնց վերի, այսինքն գլխակի շրջագիծը ձուածեւ է, իսկ ոմանցը՝ բոլորածեւ: Ձուածեւ, այսինքն լայն ըլլալէ աւելի երկար եղող գլուխներ կը կոչուին երկայն գլուխ, իսկ երկար ըլլալէ աւելի լայն եղող գլուխներ կը կոչուին կարճ գլուխ: Եթէ գլուխի մը երկայնութիւնը 100 հաշուենք, այն ատեն երկար գլուխի մը լայնութիւնը պէտք է 76-77 համեմատութիւն ունենայ, իսկ կարճ գլուխի մը լայնութիւնը՝ 84-85: Այս թուանշանները կը կոչուին գլխու ցուցանակ:

Դէմք - դանկին նման դէմքն ալ կրնայ աւելի կամ նուազ չափով ձուածեւ կամ բոլորածեւ ըլլալ: Ձուածեւները կը կոչուին երկարադէմ, իսկ բոլորածեւերը՝ կարճադէմ:

Քիթ - քիթի լայնութիւնը կամ նեղութիւնն ալ կարեւոր կէտ մ'է: Եթէ քիթի մը բարձրութիւնը, (այսինքն աչքերուն մէջտեղէն մինչեւ պեխերը) 100 հաշուենք ու եթէ լայնութիւնը (այսինքն ունդերուն լայնութիւնը) 85-99 ըլլայ, այն ատեն լայնքիթ կը կոչենք, իսկ եթէ լայնութիւնը 70էն պակաս ըլլայ՝ նեղքիթ կ'ըսուի: Քիթի մեծութիւնը եւ կորութիւնն ալ մեծ դեր կը խաղան մարդաչափական քննութիւններու ատեն:

Ճակտի եւ Մնօտի գիծ - դէմքը քովէն դիտուած ատեն, եթէ ճակտէն դէպի շրթները եւ ծնօտը երկարուած գիծը ուղիղ ըլլայ (այսինքն ճակատ եւ ծնօտ ուղղաձիգ գծի մը վրայ գտնուին) այն ատեն ուղղադէմ կը կոչուի, իսկ եթէ շեղ ըլլայ (այսինքն եթէ ծնօտը ճակտէն աւելի դուրս ցցուած ըլլայ) այն ատեն շեղադէմ կը կոչուի:

Մարդկութեան ամենաբարձր տիպար մը, օրինակ Անգլիացին կ'ունենայ սպիտակ մորթ, վէտովտուն, խիստ խարտեաշ մազ, կապոյտ, նշածեւ, հորիզոնական աչքեր, 1.70 մետր հասակ, երկայն գլուխ, երկայն դէմք, նեղ,

փոքր եւ ուղիղ քիթ եւ ուղիղ դէմք: Ասոնցմէ տարբեր յատկանիշ ունեցողներ բաղդատաբար ստորին համարուած ցեղերէ են:

Ահա այս վերի մարդաբանական տուեալներու եւ յատկանիշներու հիման վրայ է որ բաղդատութեան պիտի դնենք Հայ եւ Հրեայ տիպարները:

ԱԼՊԵԱՆ ԵՒ ՄԻՋ-ԵՐԿՐԱԿԱՆՆԵԱՆ ՑԵՂԵՐԸ.- Վերոյիշեալ անգլիական յատկանիշները կը պատկանին Նորտիֆ այսինքն Հիւսիսային ցեղին, որու մասին խօսիլ դուրս կ'իյնայ մեր սահմաններէն: Բնիկ Հայը կը պատկանի ուրիշ ցեղի մը, զոր մարդաբաններ կոչած են Ալպեան ցեղ, իսկ Հրեան բնիկն է Միջ-երկրականեան կոչուած երրորդ ցեղի մը:

Ալպեան ցեղին մարդաբանական յատկանիշներն են հետեւեալները. կարճ գլուխ, կարճ դէմք, շագանակագոյն-թուխ, խիտ մազեր, թխորակ մորթ, թուխ-գորշ աչքեր, միջահասակ, կարճ ու լայն մարմին, խոշոր, լայն եւ կոր քիթ:

Միջ-երկրականեան ցեղը ունի հետեւեալ յատկանիշները.- երկայն գլուխ, երկայն դէմք, մութ-թուխ կամ սեւ ու ցանցառ մազ, մութ-թուխ մորթ, միջահասակէ աւելի բարձր, նեղ ու բարակ մարմին եւ բաւական լայն քիթ (2):

Ալպեան ցեղը բնական է գլխաւորաբար Փոքր Ասիոյ բարձրաւանդակներուն վրայ եւ ճիւղեր արձակած է մէկ կողմէ դէպի Ալպեանները, իսկ միւս կողմէ դէպի Ասիոյ կեդրոնը: Այդ ցեղին հին անդամներէն են Հիթիթները, Սումերացիները, Հայերը, Եւայլն, իսկ այսօրուան ներկայացուցիչներու կարգին, կան աշխարհի երկու ծայրը գտնուող Սպանիոյ Պասքերը եւ Ճաբոնի Այնուները, բոլորն ալ Հայոց ցեղակից:

Միջ-երկրականեան ցեղը, որուն կը պատկանին հին Եգիպտացիները եւ Սեմական լեզուներ խօսող Ժողովուրդներ, ինչպէս անոնը ցոյց կուտայ, կը բնակէր Միջ-երկրականի շրջակայ երկիրները: Այս ցեղին յատկանիշները լաւագոյնս կ'երեւին Արաբիոյ բնակիչներուն եւ Հիւսիսային Ափրիկէի Պէրպէր Ժողովուրդին մօտ:

Այս երկու ցեղերը իրարու հանդիպած են Սուրիոյ մէջ: Անոնցմէ Ալպեան ցեղը կը ցած է պահել իր գլխաւոր յատկանիշները, նոյնիսկ երբ Սումերիոյ պէս կղզիացած գաղթականութիւն մը եկած հաստատուած է Պարսից ծոցին

եղերքը, չըջապատուած Սեմացիներէ: Սակայն այս վերջինները, բացի Արաբիոյ անապատներուն մէջ մնացած Սեմական տարրերէն, կանուխէն կորսնցուցած են իրենց ցեղային մաքրութիւնը: Այսպէս, օրինակի համար, Միջագետքի ամենահին Սեմացիներէն, որպիսին էին Բաբելացիները եւ Ասորացիները - կը սպասէինք որ ունենային Միջերկրականեան յատկանիշ, այսինքն երկայն գլուխ, ցանցառ մազ, ուղիղ քիթ, եւայլն: Ասորաբաբելական ժայռաքանդակներ, սակայն, հակառակը ցոյց կուտան, ներկայացնելով մեղի կլորանման գլուխով ու խիտ մազերով անձեր:

ՀԱՅԸ ԵՒ ՀՐԵԱՆ.- Գալով մեր օրերուն, հակառակ որ Հայը ու Հրեան տարածուած են աշխարհի չորս կողմը, Հրեան կորսնցուցած է իր բնիկ յատկանիշները, մինչ Հայը կրցած է պահել ի՛րը, նոյնիսկ իրեն յաղթող Թուրք Մօնղօլներուն դէմ, որոնց ցցուն այտերը եւ շեղ ու նեղ աչքերը չեն մտած հայ ցեղին մէջ:

Յեղաբանական ամենավերջին գիրքերէն մին (3) սապէս կը յատկանշէ հայերը, մօտեցնելով զանոնք քիւրտերու եւ ցեղակիցները նկատելով երկուքն ալ հին Հիթիթներու, Սումերացիներու, էլամացիներու, եւայլն:

Հասակ 1.66 մեթր. լայն գլուխ (գլխու ցուցանակ 84-85), երկայն, նեղ, կոր քիթ, մութ աչքեր, եւ մազ: Ասոնք կը համապատասխանեն Հայոց մարդաշափութիւնով զբաղող Շանթրի ձեռք բերած արդիւնքներուն: (4)

Հրեաները որոշ եւ միօրինակ յատկանիշներէ զուրկ են: Ինչպէս Ռընան կ'ըսէ «Հրեայ տիպար չկայ, այլ Հրեայ տիպարներ», (5): Իւրաքանչիւր երկրի Հրեայ բնակիչները, սկսեալ Ամերիկայէն մինչեւ Պարսկաստան, ունին իրենց առանձին յատկանիշները, զգալապէս ազդուած չըջապատէն: Եւ իսկապէս ալ շատ յաճախ կը հանդիպինք խարտեաշ, կապոյտ աչուի հրեաներու, իւրացուցած Եւրոպական ցեղի յատկանիշները:

Հրեայ մեծ մարդաբան Վայսընպէրկ (6) Արեւելքի Հրեաները կը գտնէ կարճ գլուխ (գլխու ցուցանակ 79-86), 1.65 մեթր հասակով, թուխ մազերով, սեւ աչքերով: Եւ մինչ Վայսընպէրկ Կովկասի Հրեաները մարդաբանօրէն շատ մօտ կը գտնէ Հայերուն՝ անդին Պլումենպախ (7) ալ, նոյնիսկ հեռաւոր Ամսթէրտամի եւ Լոնտոնի մէջ կը հաստատէ նոյն նմանութիւնը: Գերման մարդաբան Ֆօն Լուշան (8)

հաստատած է նաեւ, որ Հրեաները շատ կանուխէն իսկ կորսնցուցած են իրենց ցեղային մաքրութիւնը, ստանալով Հիթլիթներու, այսինքն հայերու պատկանած ցեղին յատկանիշները:

Այս մարդաբանական տուեալներէն դատ, եթէ նկատի առնենք ուրիշ մարդերու պատկանող կէտեր ինչպէս օրինակի համար՝ առեւտրական խառնուածքի նմանութիւնը, հոն ալ պիտի տեսնենք թէ Հայերն ու Հրեաները ունին աչքառու նույնութիւններ: Հիթլիթներու գրականութեան մնացորդներէն մեծագոյն մասը առեւտրական պայմանագրութիւններ են որ կը փաստէ Ալպեան ժողովուրդի այդ զօրաւոր յատկանիշը: Այդ յատկանիշին շնորհիւ է, որ այսօր Հայերն ու Հրեաները իրարու հետ կը մրցին առեւտրական ասպարէզէ ներս:

Ուրեմն, եզրակացնելով պէտք է ըսենք որ Հրեաները, հակառակ իրենց կրօնական եւ ընկերային գետնի վրայ յաւերժացուցած զանգուածային միութեան, չեն կրցած պահել իրենց ցեղային բնիկ յատկանիշները եւ ստացած են Հայ Ալպեաններու դրոշմը, դաւաճանելով իրենց ցեղին դէմ մարդաբանօրէն:

7 նոյեմբեր, 1983

*

(1) - Սոյն դասախօսութիւնը տրուած է Հրեայ Օրիորդաց Միութեան մէջ, 1927ին,

(2) - Այս յատկանիշներուն համար տես երեք մեծ մարդաբաններու գրքերը.- Ո. Ջ. Ռիփլէյ «Եւրոպայի Ցեղերը» Լոնտոն 1900, Ժ. Տրեմպեր «Աշխարհի Ցեղերը եւ Ժողովուրդները» Փարիզ 1900, եւ Ա. Հ. Բից «Մարդու Անցեալը եւ Ներկան» Լոնտոն 1899:

(3) Էօծէն Բիթաո «Ցեղ եւ Պատմութիւն» Փարիզ 1924, էջ 452-458:

(4) Եանթր, «Գիտական Առաքելութիւն դէպի Փոքր Ասիա, Արարատ եւ Կովկաս» Փարիզ 1893-1895:

(5) Տես նաեւ Է. Բիթաո՝ անդ էջ 413-431:

(6) Վալսընպէրկ «Հրեաներու Մարդաբանութիւնը» Պերլին 1907:

(7) Պլումէնպախ «Գանկաբանութիւն» էջ 5:

(8) Լուշան «Ժողովուրդներ, Ցեղեր եւ Լեզուներ» Պերլին 1922:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՎԵՐԸՆՁԻՒՂՈՒՄԸ - 1715	-3
ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ	
ԾԼԱՐՁԱԿՈՒՄԸ - 7	
ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԴԻՐՔԸ ՈՒ ԱԻԱԳ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ	-14
ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՈՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏԸ	-17
ԱԹԱԹԻՒՐՔ, ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ	-20
ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ	
ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՎԱՐՊԵՏԸ	-24
ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՎԱՐՊԵՏԸ	-27
ԹԷ ԻՆՉ Է ՄՇԱԿՈՅԹԸ	-31
ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ	
ԵՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ	-35
ԼԵԶՈՒԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԸ	-39
«ՄԵԾԱԶՈՐ»	-43
Ս. ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏ	-46
ԱՅՅ ՄԸ ՏԵԿՈՐԻ ՏԱՃԱՐԻՆ	-49
ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐԻ ԴԵՐԸ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ	
ԿՈԿՄԱՆ ՄԷՋ	-52
ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՌԱՋՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ	-56
ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԴԻՐՔԸ ՃՇԴՈՐՈՇՈՂ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՆ	-59
ՌՈՊԷՐԹ ՔՈԼԷՃԻ ՀԱՅ ՌԻՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ	-63
ՀԱՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ ՀԻՆ	
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	-67
«ԱՐԱՄԱԶԴ» ԵՒ «ԱՆԱՀԻՏ»Ի ԳՐԶԱՊԱՅՔԱՐԸ	
ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԵՒ ԳՐԱԲԱՐԻ ՄԱՍԻՆ (1881)	-71
ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԱՀԱՅ ԳՐԱԲԱՐԵԱՆՆԵՐԸ	-75
ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒ	
ԵՐՐՈՐԴ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐԸ	-79
ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒ	
ԵՐՐՈՐԴ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐԸ	-83
ՓՐՕՖ. ՏՕՔԹ. ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆԻ	
80 ԱՄԵԱԿԸ	-89
ՍՓԻՒՌՔ	-91
ՀԱՅ ԵՒ ԱՐՄԷՆՆԵՐՈՒ ԶՈՒԼՈՒՄԸ	-95
ՀԱՅՈՅ ԵՒ ՀՐԷԻՅ ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ	-98

[600pp]

HAGOP MARTAYAN
“MAKALELER”

Dizgi ve Baskı
MURAT OFSET

Այս գիրքը Ձի Վաճառուի

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ.

906002917

Իսթանպուլահայ ականաւոր լեզուաբան եւ բանասէր Յակոբ Մարթաեան ծնած է Պիլիքտէրէ, 22 Մայիս, 1895ին: Հայրը՝ Վահան Մարթաեան, իսկ մայրը՝ Էօժէնի, ծնեալ Սարաֆեան: Մանկութիւնը անցած է Կէտիկփաշայի մէջ: Չորս տարեկանին դրկուած է տեղւոյն Ամերիկեան մանկապարտէզը, ուր սորված է միայն անգլերէն: Յաճախած է Ամերիկեան միջնակարգ վարժարանը, 1907ին խմբագրած է վարժարանին «Մըուլ Նիուզ» շաբաթաթերթը: 1910ին արձանագրուած է Ռոպէրթ գոլէճ, ուր իր գիտցած լեզուներուն վրայ աւելցուցած է գերմաներէն, լատիներէն, դասական յունարէն: Իր ընկերներէն սորված է նաեւ ռուսերէն, լեհերէն ու պուլկարերէն: 1918ին անցած է Պէյրութ, ուր տնօրէն կարգուած է նախակրթարանի մը: Լիբանանի մէջ հիմնած է առաջին հայերէն թերթը՝ «Լոյս» շաբաթաթերթ: 1919ին վերադարձած է Իսթանպուլ եւ ուսուցչագործած է Ռոպէրթ գոլէճի մէջ: 1922ին ամուսնացած եւ գացած է Պուլկարիա: Հոն դասաւանդած է օտար լեզուներ, հրատարակած է զանազան պարբերաթերթեր, անոնց մէջ գրի առնելով յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ: Սոփիայի «Ազատ Համալսարան»ին մէջ սկսած է դասաւանդել հին թրքերէն: Թրքերէն լեզուի մասին Իսթանպուլի «Արեւելք» թերթի մէջ հրատարակուած յօդուածի մը թարգմանութիւնը Աթաթիւրքի ուշադրութիւնը գրաւած է եւ ան Մարթաեանը Թուրքիա հրաւիրած է, որպէսզի դասախօսէ «Տիլ, Թարիի, Ճօղրաֆիա» ֆաքիւլթէին մէջ:

1940–1970ական տարիներուն ան աւագ մասնագէտն ու խմբագրապետը եղած է նորահաստատ «Թուրք Համայնագիտարան»ին, որուն մէջ հրատարակած է կարճ կամ երկար հարիրաւոր յօդուածներ:

Հրատարակած է թուրք լեզուի եւ մշակոյթին մասին բազմաթիւ գիրքեր, որոնց առընթեր, աշխատակցած է նաեւ Իսթանպուլի հայ մամուլին, մասնաւորաբար «Մարմարա» օրաթերթին, 1961էն սկսեալ հրատարակելով «Համայնապատկեր հայ մշակոյթի» խորագրեալ կոթողային յօդուածաշարքը, որ դժբախտաբար կիսաւարտ մնացած է: Հայերէնով հրատարակած է երկու գրքոյկներ՝ «1500ամեակի խոհեր» (1951) եւ «Աստուածաշունչը եւ աշխարհաբարը» (1956):

1977ին «Մարմարա» թերթի նախաձեռնութեամբ նշուած է Յակոբ Մարթաեանի մշակութային գործունէութեան 70ամեակը: Երկու տարի ետք Մարթաեան մահացած է Իսթանպուլի մէջ, իր ետին ձգելով պարբերաթերթերու մէջ ցրուած անհամար յօդուածներ: